

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**КООПЕРАТИВНИЙ РУХ ТА КООПЕРАТИВНЕ БУДІВНИЦТВО
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – У 30-Х РР. ХХ СТ.**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти “бакалавр”

Виконала: студентка 4 курсу 13-441 групи

Спеціальності 032 Історія та археологія

Освітньо-професійної програми

«032 Історія та археологія»

Зіняк Катерина Сергіївна

Керівник к.і.н., доцент Цибуленко Л. О.

Рецензент к.і.н., доцент Геринбург О. В.

Херсон – 2020

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Становлення кооперативів першого рівня на західноукраїнських землях	7
1.1 Розвиток кооперативної системи в підавстрійській Україні.....	7
1.2 Кооперативне будівництво на Волині.....	13
РОЗДІЛ 2. Союзне будівництво	22
2.1 Створення територіальних союзів та кооперативних банків у підавстрійській Україні.....	22
2.2. Розбудова об'єднань кооперативів на Волині.....	28
РОЗДІЛ 3. Західноукраїнська кооперація у 20-30-х рр. ХХ століття	34
3.1 Відродження кооперативного руху та кооперативного будівництва.....	34
3.2 Розвиток споживчої та закупівельно-збутової кооперації.....	38
3.3. Кооперативне виробництво.....	45
3.4. Розвиток кооперативних банків.....	49
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	57

ВСТУП

Актуальність теми визначено тим, що для України кооперація стала потужною силою та організаційною структурою, що забезпечила селянству адаптацію до стрімких капіталістичних пертурбацій. Кооперативні структури були фундаментом соціальних перетворень та значною мірою національного відродження. Саме кооперативні установи повинні були забезпечити не тільки розвиток сільськогосподарського виробництва та споживчого ринку, що повинно було стимулювати індустріалізацію промисловості, а й забезпечити захист від потужних конкурентів в обличчі іноземного капіталу та виробництва. В сучасних умовах кооперація може стати тим запобіжником соціальних та економічних потрясінь, що супроводжують Україну перехідної економіки. Саме ці тенденції і традиції роблять історію кооперації соціально значущою для сучасного українського суспільства, яке прагне західноєвропейської інтеграції і повинно враховувати власний історичний позитивний досвід.

Наукову актуальність проблеми зумовлює потреба детального порівняння різних шляхів становлення та розвитку кооперативної системи та кооперативного руху в різних суспільно-політичних та соціально-економічних моделях, що дозволить визначити їх загальні та специфічні риси для різних регіонів України.

Метою роботи є вивчення зародження і розвитку кооперативного руху та кооперативної системи на інтегрованих у західний цивілізаційний простір західноукраїнських землях. У зв'язку з цим нами ставляться наступні завдання:

- дослідити зародження перших споживчих кооперативів;
- визначити характер формування перших кооперативних об'єднань;
- розкрити характер та умови розвитку кредитної та виробничої кооперації наприкінці XIX – початку XX ст.;

- охарактеризувати роль кооперації в суспільному та економічному житті населення Західної України наприкінці XIX – початку XX ст.
- визначити загальні та специфічні риси розвитку кооперації та кооперативного руху в підросійському та айстро-угорському анклавів Західної України;
- розкрити процес відродження кооперації на у 20-х рр. XX ст.;
- визначити роль політичної і громадської еліти у відновленні кооперації та розробці стратегії її розвитку;
- розглянути умови подальшої концентрації різних кооперативних форм на територіальному та крайовому рівнях;
- простежити процес переходу кооперації 30-х рр. XX ст. до нового рівня власного виробництва та банківської діяльності.

Об’єктом дослідження є економічне та суспільне життя на західноукраїнських землях.

Предметом дослідження є формування і діяльність кооперації і розвиток кооперативного руху на Західній Україні.

Хронологічні межі дослідження визначені періодом кінця XIX – 30-ми роками XX ст., де нижня межа визначає зародження перших кооперативів, а верхня – початком у 1939 р. Другої світової війни, що призвело до інкорпорації більшості цих земель до Радянського Союзу і згортання вільної кооперації.

Географічні межі визначаються просторами Західної України, що репрезентуються у період кінця XIX – початку XX ст. двома анклавами – айстро-угорським (Східна Галичина, Закарпаття та Північна Буковина) та російським (Волинська губернія), а у 20-30-х рр. XX ст. об’єднанням більшості земель України в складі Польщі.

Ступінь наукової розробки теми. Увесь комплекс праць можна поділити на дві групи. До першої належать загальні праці, що розкривають економічну історію Західної України [17, 24, 25, 36, 41], у котрих

подається узагальнена інформація про роль кооперації у виробництві, торгівлі та сільському господарстві.

До другої групи робіт належать праці з кооперативної проблематики, що носять загальну характеристику [13, 35, 23] або висвітлюють регіональну специфіку [2, 3, 5].

Проблемам розвитку української кооперації в Австро-Угорщині присвячено роботи І. Гавліч [6, 7], яка досліджувала питання розвитку кредитної кооперації, Б. Савчука [29], В.П. Рекрута [28] та О.В. Лисенка [19], які досліджували роль кооперації у суспільному житті.

До робіт щодо загального розвитку кооперації у в 20-30-х рр. ХХ ст. на західноукраїнських землях відносяться праці О.С. Вербової [1], З.І. Струка [31-33] та В.В. Вісіна і Т.М. Вісіної [2-5]. Розвитку споживчої кооперації цього періоду присвячено роботу С. Гелея [8], молочорної кооперації – праці Р. Матейко [21, 22] та О. Шміли [37-40]. Л.Р. Дрогомирецька досліджувала роль політичних сил в організації кооперативного руху [10-12].

Методи дослідження. В роботі було використано хронологічний метод, що дозволив структурувати відповідні періоди розвитку кооперації; історико-географічний, за допомогою якого було визначено специфічні риси політико-адміністративного статусу двох регіонів Західної України; порівняльний, що дозволив зазначити загальні та специфічні риси розвитку означених регіонів; історико-типологічний метод, що дозволив виділити різні за характером діяльності кооперативи I і II типів та історико-генеалогічний, що дозволив простежити генезу розвитку різних типів кооперативів та їх об'єднань.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці лекцій, семінарських занять, доповідей і рефератів відповідних курсів у ЗВО та для додаткових розробок на уроки історії України в ЗОШ.

Структура роботи обумовлена характером і змістом, метою й

завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (41 найменування) загальним обсягом 61 сторінок, де 55 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ КООПЕРАТИВІВ ПЕРШОГО РІВНЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1.1. Розвиток кооперативної системи в підавстрійській Україні

У Східній Галичині зародження українського кооперативного руху відбулося на початку 60-х років XIX ст. Розпочинався він з розгортання на засадах самоорганізації і самозахисту просвітньої та економічної діяльності. Першими хто застосував досвід кооперативного будівництва стали греко-католицькі священики. Адже саме вони відігравали значну роль у піднесенні матеріального благополуччя, просвіті та духовному пробудженні українців Східної Галичини. Священики по селах почали створювати «братства тверезості». За задумом ініціаторів економічною основою цих братств повинні були стати позичкові каси, що надавали дрібний кредит українським селянам та церковні й громадські зерносховища.

У 70-х роках XX ст., констатує І.Б. Гавліч, поряд із церковними читальнями та сільськими громадськими крамницями і касами взаємодопомоги починають створюватися міські товариства. Їх організаторами стали братства українських дрібних купців і ремісників, які намагалися відродити традицію міських церковних братств. При таких товариствах зазвичай створювалися ощадно-позичкові каси, що надавали кредити під дуже низькі відсотки. Також ці товариства для своїх членів-ремісників пробували вести оптову закупівлю сировини [7, с. 14].

Ідея кооперації знайшла підтримку серед українців Галичини ще у другій половині XIX століття. Першопроходцями у поширенні кооперативної ідеї були західноукраїнські письменники Ю. Федькович та І. Наумович, які у своїх творах пропагували створення сільських ощадно-позичкових товариств. Ці письменники представляли народовський рух Східної Галичини та Буковини у двох його специфічних формах: – власне

народовство (перший) та русофільство (другий) [4, с. 87].

В тодішньому українському суспільстві засновники кредитної кооперації розглядали її як своєрідну форму боротьби народу за самостійне національне існування з метою піднесення рівня добробуту українського населення. Проте, така ідеологічна орієнтація української кредитної кооперації не відповідала політиці австрійського уряду. Та попри це, Австро-Угорщина, яка починаючи з 60-х років XIX ст. була конституційною, порівняно демократичною державою, приймає ряд законодавчих актів: «Закон про товариства» від 15 листопада 1867 р. та «Про кооперацію» 1873 р. [6, с. 17]. Саме у 1873 р. в Австро-Угорщині було започатковано розбудову кооперації. Проаналізувавши роль західноєвропейської кооперації та ситуацію в країні, австрійський уряд визнав доцільним використання кооперативного руху у своїх цілях. Було введено закон «Про заробітково-господарські спілки. Він передбачав розвиток кооперації на всій території Австро-Угорщини. Влада прагнула використати кооперативний рух для збільшення за рахунок податків надходжень до бюджету і гальмування процесу розорення дрібних товаровиробників [35, с. 12-14].

Австрійське кооперативне законодавство дозволяло українцям створювати кооперативні спілки та об'єднання. Ліберальні норми законів забезпечили автономію кооперативів та забороняли втручання в їх внутрішні справи стороннім особам і державним чиновникам. На початку XX ст. у Східній Галичині вже діяли майже всі типи українських громадянських інституцій, що надало змогу розгорнути широку мережу фінансово-кредитних осередків [6, с. 17].

Кредитні товариства стали типовими для західноукраїнської кооперації, оскільки кредит був надзвичайно важливим для організації ефективної роботи господарств і найлегшою формою опанування кооперативами економічного життя. У зв'язку з зростанням попиту населення на кредити, зокрема селянства, яке шукало порятунку від

розвиненого лихварства, зросли процентні ставки. Це, у свою чергу, призвело до збільшення внесків населення в кредитні спілки [7, с. 13].

Проте, ще до появи закону 1873 р. у Галичині діяло кілька десятків кооперативів, заснованих поляками [17, с. 360]. Через деякий час у Львові за ініціативи В. Навроцького і В. Барвінського на Всенародних національно-політичних вічах у 1880 р. та 1883 р. для активізації громадсько-економічної праці вперше було порушено питання про об'єднання та координацію національних сил. Планувалося звільнити господарства українських селян від лихварських і банківських боргів за допомогою різного типу кредитних установ. Саме тоді, стверджує І.Б. Гавліч, вперше було проголошено гасло економічної праці на користь селянства і започатковано підвалини повноцінного національного життя. Ці завдання пролунали 17 червня 1883 р. на другому Народному вічі русинів у виступі В. Нагірного, текст якого написав І. Франко [7, с. 13].

Треба зазначити, що на західноукраїнських землях зародження української кооперації пов'язано з постаттю В. Нагірного, відомого інженера-архітектора. Перебуваючи 11 років у Швейцарії він детально вивчив західноєвропейський кооперативний рух. Повернувшись у Галичини він розпочав активно співпрацювати з одним із провідних громадсько-політичних діячів В. Барвінським, який очолював газету «Діло». Останній надав йому можливість на сторінках своєї газети пропагувати ідеї західноєвропейської кооперації. Головним лейтмотивом статей В. Нагірного стали ідеї боротьби з «чужинськими» лихварями та посередниками.

У 1883 р. у Львові на кошти українських заможних міщан і селян та за сприяння В. Нагірного і видавця газети «Господар і промишленник» А. Ничая було організовано кооперативне торгове підприємство «Народна торгівля». Саме це товариство планувалось зробити «оборонним валом проти чужинецької лихви в галузі торгівлі споживчими товарами» [13, с. 14-19]. Отже, 1883 р. можна без застережень вважати роком зародження

західноукраїнської кооперації.

У 1885 р. на перших загальних зборах «Народної торгівлі» у звіті було визначено головні програмні положення. Передбачалось, що «Народна торгівля» повинна була охопити всю Галицьку Русь, і стати надійним прихистком для бідного народу [35, с. 18].

У подальшому провідну роль у популяризації кооперативної ідеї відіграв гурток видатних теоретиків і практиків кооперації, котрий А. Жук умовно назвав «Наші рочдельці». Гурток сформувався навколо журналу «Економіст», що виходив із січня 1904 р. за сприяння Крайового союзу ревізійного (КСР). Першим редактором журналу став визначний громадський та кооперативний діяч, автор багатьох теоретичних статей, оглядів українського та зарубіжного кооперативного життя, вихователь нового покоління кооператорів Кость Паньківський [11, с. 2].

У його поглядах домінувала ідеологія соціального захисту людини і становлення державництва. Він розглядав кооперативи як засіб формування нового суспільства, української нації, виховання вільної ініціативної, здатної до продуктивної суспільно корисної праці людини. Ідея кооперації, в розумінні К. Паньківського, — це «змагання до опертя економічної організації на суспільних інстинктах чоловіка, через моральну еволюцію, яка б внесла його понад егоїзм, а тим самим підтяла б підстави дотеперішньої господарської засади», тобто основи капіталізму епохи вільного підприємництва. Українцям не лише можна, їм просто необхідно прийняти цю ідею і здійснити «переведення засад кооперації, веденої консеквентно, в усі галузі нашого економічного життя», тим самим ступити на шлях, яким уже пішли «культурніші суспільства» Європи [4, с. 89].

Важливим для формування української кооперативної ідеології став Перший український Просвітньо-економічний конгрес, що відбувся у Львові 1-2 лютого 1909 р. Із центральною доповіддю «Значення кооперації для нашого народу» на ньому виступив відомий статистик, громадський

діяч і публіцист, вихованець К. Паньківського, редактор популярного часопису КСР «Самопоміч» (почав виходити з 1908 р.) Андрій Жук. Він наголосив на тому, що кооперація відіграє значну роль у саморганізації, підготовці народних мас до самооборони і до досягнення різних політичних, соціальних та культурних цілей. Він підкреслив, що кооперація, передусім здатна забезпечити підготовку здобуття національно-політичної незалежності. Державотворча ідея стала базовою в українській економічній думці в Галичині. Вперше було заявлено про єдність суспільно-національних і соціально-економічних цілей на шляху відродження України. Для цього передбачалось єднання і натхнення та самовіддана праця всіх верств українського суспільства [11, с. 3; 7, с. 13-14].

Перші західноукраїнські кооперативи свою діяльність спочатку зводили виключно до підтримки української приватної торгівлі. Для цього, «Народна торгівля» у великих містах Східної Галичини зорганізувала афільовані оптові склади для забезпечення товарами широкого вжитку українські крамниці. Напередодні Першої світової війни чисельність таких філій досягла 19. Зростала і комерційна мережа кооперативу. Якщо в 1888 р. з «Народною торгівлею» та її складами співпрацювало 130 крамниць, то у 1905 р. їх вже нараховувалось 801 [14, с. 17, 324].

Як і в Галичині активно розвивався кооперативний рух і на Буковині. Перша українська ощадно-позичкова каса райфайзенівського типу була організована у 1889 р. у с. Раранчі під Чернівцями. У 1896 р. в Чернівцях було засновано міський кредитний кооператив. Найбільшого поширення у краї набули сільські «райфайзенки» універсального типу [13, с. 338].

На Закарпатті розбудова української кооперації розпочалася з кінця 90-х років XIX ст. в ході, так званої, верховинської акції, що проводилася під егідою єпископа Фірцака. Її ініціатором виступила мукачівська експозитура угорського міністерства хліборобства. На початок XX ст. експозитурі навіть вдалося дещо збільшити кількість кредитних

кооперативів [17, с. 363-364].

Треба зазначити, що саме кооперативне страхування зайняло провідне місце у фінансово-кредитному забезпеченні національного господарського руху Східної Галичини. Ця форма кооперативного руху в Східній Галичині зародилося наприкінці XIX ст. Першим стало товариство страхування від вогню «Дністер». У 1892 р. воно розпочало свою діяльність і поширювалось на всю територію Галичини. Працівниками «Дністра»: нотаріуси, адвокати, священники, вчителі, начальники громад тощо були лише українці. У той час, як інші товариства приймали на роботу найчастіше австрійців, поляків, чехів, «Дністер» надав працю сотням українських службовців. Товариство активно працювало на селі через те, що воно не тільки займалось страхуванням будівель, а і важливим для селян страхуванням посівів, збіжжя та реманенту. Крім того, страхове товариство «Дністер» налагодило тісні зв'язки з фінансовим капіталом. Його підтримували не тільки місцеві банки, а і австро-угорські банки. Так, за участі чеського «Живностенска банка» «Дністер» проводив широкомасштабні операції по довгостроковому фінансуванню кредитних, промислових молокопереробних, та інших українських кооперативів, а також надавав іпотечні кредити сільській буржуазії [7, с. 18].

У 1884 р. Т. Кормошем у Перемишлі було створене перше кредитно-кооперативне товариство з обмеженою відповідальністю системи Шульце-Деліч «Віра». Діяльність цього товариства стала взірцем для нових кредитних кооперативів. Ці товариства почали називати «Кормошівки» і з часом вони діяли в усіх найбільших містах Східної Галичини. Ці товариства досить швидко нарощували свої обігові кошти і почали відігравати важливу роль у економічному житті повітів. Також вони надавали матеріальну допомогу читальням «Просвіти», «Рідній школі» іншим громадським організаціям, відіграючи провідну роль у культурному житті регіону [7, с. 16].

Разом із кооперативами типу Шульце-Деліча у містах з 1890-х рр.

розпочинається створення сільських кредитних товариств на зразок об'єднань Райфайзена. Ці кооперативи відрізнялися від ощадно-позичкових товариств Шульце-Деліча такими принципами: «1) відсутність пайового капіталу в товаристві або дрібні й номінального характеру паї, що відкривали можливість вступу до кооперативу середнім та незаможним селянам; 2) необмежена відповідальність членів щодо боргів товариства. Цей принцип став основою забезпечення довіри до товариства з боку кредиторів; 3) обмеження району діяльності кооперативу, що було викликано необмеженою матеріальною борговою відповідальністю, що вимагала добре знати особисті якості людей, знати їхню платоспроможність, фінансово-майновий стан їхнього господарства та цільове використання кредиту; 4) надання позичок тільки членам товариства і з урахуванням особистості позичальника» [7, с. 16]. У 1896 р. у с. Ляхівцях Богородчанського повіту було створено першу українську «райфайзенівку».

Простота і доступність цих кооперативів селянству призвела до швидкого зростання їх чисельності. У 1912 р. у Галичині їх чисельність досягла 3.474 товариства, з яких 1.575 були шульце-делічівського типу, а 1.899 – райфайзенівського. Цім товариствам вдалося зосередити дрібні заощадження значної чисельності селянства і довести свій капітал до сотень мільйонів. Ці кошти дозволили зупинити зубожіння села та були спрямовані на підвищення культури селянського господарювання, на придбання землі, кращих знарядь праці, худоби тощо. Набутий за десятиліття практичний досвід фінансово-організаційної діяльності прискорив процес розвитку у подальшому більш взаємовигідного спілкового будівництва [7, с. 17].

Найпотужнішим видом виробничої кооперації в Галичині стала молочарська. Першу західноукраїнську молочарську спілку в с. Завадові біля Стрия заснував у 1904 р. місцевий священик, відомий український композитор О. Нижанківський. Вже до Першої світової війни діяло 100

молочарських кооперативів, що на рік переробляли 7 млн. літрів молока [22, с. 9-10].

1.2. Кооперативне будівництво на Волині

На території Волині процес розвитку кооперації теж пройшов складний шлях становлення. Період з 60-х років XIX ст. по 1904 р. характеризувався появою перших товариств, незнанням суті кооперативних ідей, нав'язуванням кооперативної справи «згори», численними порушеннями кооперативних принципів, слабкістю товариств та їх занепадом [2, с. 12].

Проте, як зазначив В.В. Вісин, ряд чинників гальмували поширення кооперативів. Зокрема, розгортання ринкових відносин, повільні темпи індустріалізації та урбанізації звужували соціальну базу кооперації. До того ж, перешкоджали зростанню кооперативних капіталів лихварство, малоземелля та низька купівельна спроможність більшості українського населення. Негативно на кооперативну розбудову та кооперативний рух впливали низький рівень національної свідомості та освіти, що зменшували можливості впливу кооперативної ідеології та гальмували зростання кооперативної свідомості. Також, В.В. Вісин наголошував на тому, що попри те, що селянство було вже інтегровано у товарно-грошові відносини воно продовжувало залишатися на досить архаїчному рівні розвитку землеробства та іншими галузями господарювання. Все це у контексті загальної економічної ситуації визначало специфіку існування селянства у ринковому середовищі, а також і можливості впровадження кооперативних форм економічної діяльності [2, с. 14].

На відміну від Австро-Угорщини розвиток кооперації на Волині на початковому етапі відбувався при відсутності в Російській імперії спеціальних законодавчих актів, що регламентували б діяльність кооперації. Тут діяв дозвільний порядок їх відкриття в адміністративних органах управління [2, с. 17].

Найпершою в Україні стала споживча кооперація. Споживчі товариства спочатку виникають у містах, а згодом починають поширюватися і на селі [23, с. 19]. Значною мірою, на розвиток кооперації Волинської губернії вплинула соціально-економічна специфіка регіону. Вона визначалась великим відсотком поміщицького землеволодіння, зростаючим малоземеллям, аграрним перенаселенням, а також засиллям лихварів, орендарів та дрібних торговців. Проте на початку ХХ ст. розвитку кооперативного руху значною мірою сприяла Столипінська аграрна реформа. Завдяки їй населення активно включалося в товарно-грошові відносини. До того ж, в ході реформування аграрної сфери російський уряд заохочував появу економічних кооперативних об'єднань [2, с. 14].

Проте, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. соціально-економічна ситуація на селі була далеко не однозначною для становлення справді самодіяльної селянської кооперації. Як свідчить перебіг форм селянського землекористування, приватновласницькі тенденції переважали над колективними та кооперативними. Стрімко зростала чисельність бідняцьких дворів через соціальне розшарування, зумовлене безземеллям та малозабезпеченістю селянських господарств худобою та реманентом [23, с. 18].

Усвідомивши, що кооперативні установи є дієвим засобом стимулювання економічного розвитку, влада почала розробляти для них законодавчу базу у вигляді примірних статутів та окремих нормативних положень. Одну з ключових ролей у розробці кооперативного законодавства та нормативної бази відіграли перші кооперативні з'їзди. Проте, попри усі напрацювання кооперативне законодавство мало значну кількість недоліків. Так, такі типи кооперативів як кустарно-ремісничі або домобудівні не тільки не мали примірних статутів, а й навіть не передбачалися законами. Також реально не існувало юридичних підстав для діяльності союзів споживчих товариств. До того ж, державні відомства

контролювали певні галузі кооперації. Та головним гальмуючим фактором було те, що царський уряд бачив у кооперативах організації політичного характеру. А на думку царизму вони створювали реальну загрозу для існування правлячого режиму. Саме тому владні структури постійно втручалися в роботу і самих кооперативів, і, особливо, їх союзів шляхом: установлювали нагляд за товариствами та членами правління, які були на підозрі; постійного внесення зміни до їх установчих документів; заборони проведення культурно-просвітницької роботи тощо. Усе це створювало несприятливі адміністративно-правові умови становлення і діяльності кооперації на Волині [2, с. 17].

Через вище зазначене, становлення споживчої кооперації на Волині було довготривалим і надзвичайно складним процесом. До першої половини 90-х рр. XIX ст. створення споживчих товариств мало поодинокий характер, а їх діяльність майже в усіх випадках була нетривкою. Початок розвитку споживчої кооперації поклато прийняття в 1897 р. «Типового статуту споживчих товариств». Це активізувало процес і за 1899-1912 рр. у Волинській губернії було утворено 204 кооперативи, що налічували у середньому по 80 осіб [2, с. 19].

У 1907-1916 рр. утворення споживчих кооперативів на теренах краю стало масовим і їх чисельність досягла 300 товариств. Як констатує В.В. Вісин, «...до початку цього періоду кооперативи значною мірою насаджувались і контролювалися державними органами, то тепер кооперативне будівництво відбувалося «знизу», охоплюючи все ширші маси селянства. Споживча кооперація відігравала ключову роль у забезпеченні населення, своїх пайовиків та їхніх сімей промисловими й продуктовими товарами. Середній показник обороту коштів у споживчих товариствах Волинської губернії у 1912 р. становив 12.548 руб. (майже удвічі перевищуючи цей показник у Київській та Подільській губерніях)» [2, с. 19]. До того ж, споживча кооперація сприяла пристосуванню різних верств населення до умов ринкової економіки,

обмежувала вплив і успішно конкурувала з приватно-торговельними установами, а також суттєво стримувала ціни на товарні та інші послуги [2, с. 20].

Другою провідною кооперативною формою стали кредитні товариства. Кредитна кооперація в підросійській Україні за своїм соціальним складом була селянською. Попри всі негаразди вона поступово завойовувала симпатії засновників та селян [23, с. 24-25]. Одночасно зі споживчою на Волині почала розвиватися і кредитна кооперація. В 1879 р. у Рівненському повіті відкрилося перше Домбровицьке ощадно-позичкове товариство. Проте, до початку ХХ ст. у Волинській губернії затвердили лише шість статутів ощадно-позичкових товариств і жодного статуту кредитного кооперативу [2, с. 21].

Відчутну роль у кредитуванні селянських господарств відігравали ощадно-позичкові кооперативи. Ці товариства: кредитували селянські господарства; активно проводили операції закупівлі, переробки і продажу сільськогосподарської продукції; зі своїх складів продавали в кредит членам товариств сільськогосподарські знаряддя праці, взуття, одяг й інші товари. Ощадно-позичкові товариства активно вели позичково-страхову діяльність, вони страхували селянське майно та худобу і видавали позики під заставу зерна. Стримуючим фактор діяльності цих товариств було те, що вони надавали позику лише тим селянам, які могли надати заставу або мали поручителя, а от же ці кооперативи стали недоступними для бідніших верств села. У зв'язку з цим біднота втратила інтерес до такого виду кооперації, адже їм, щоб вступити до товариства, треба було вносити пай за рахунок позики [2, с. 21].

У 1904 р. у с. Михалківці відомий кооператор Д. Маркович створив кредитне товариство. За короткий термін він зумів відродити занедбане господарство, запровадити новітні технології обробітку землі й досягти вражаючих результатів у інших сферах аграрного виробництва. Товариство стало взірцем дотримання справжніх кооперативних

принципів турботи про потреби своїх членів і тим здобуло численних послідовників розгалуженої мережі ощадно-позичкових та кредитних товариств губернії [28, с. 13]. Тому на Волині протягом 1906-1916 рр. чисельність ощадно-позичкових товариств зростає з 9 до 81. У той же час через свою доступність кредитні товариства були доступніші для незаможного населення порівняно з іншими формами дрібного кредитування. Причиною цього була відсутність вступного паю й значне спрощення механізму отримання позики. Саме тому кількість кредитних товариств на території Волинської губернії тільки за 5 років (з 1910 р. до 1915 р.) збільшилася зі 119 до 333. У цілому на 1915 р. у Волинській губернії вже діяло 414 кредитних кооперативи обох типів і вона вийшла на друге місце серед українських губерній [2, с. 21]. На кінець 1915 р. у губернії діяло 425 кредитних кооперативів, з яких ощадно-позичкові складали лише 19,1 %. В цих товариствах перебувало 239.326 господарств і їх обіговий капітал становив 10.864.414 крб., з яких 52,4 % становили приватні внески і займи [30, с. 558-561, 564-567].

Становлення сільськогосподарської кооперації на Волині відбувалось у вигляді сільськогосподарських асоціацій та товариств. Ініціаторами створення сільськогосподарських асоціацій виступали підприємливі, прогресивні поміщики, які прагнули досягти ефективності власних господарств. Сільськогосподарські установи лише зовнішньо та формально мали деякі ознаки кооперативів. Ці асоціації були тотожними іншим видам кооперації, але за своєю сутністю різко відрізнялися. Тому вони так і не змогли вийти за межі культурно-освітньої діяльності бо реально могли розраховувати лише на заможне селянство.

Перша у Волинській губернії в 1899 р. утворилася Луцька асоціація. Сільськогосподарські асоціації поділялися на універсальні (загальні) або комбіновані та спеціалізовані за родом діяльності. Територіально ці асоціації поширювалися на повіт і в окремих випадках на всю губернію. На початку 1911 р. функціонувало шість загальних і шість спеціальних

асоціацій з яких чотири з виноградарства, садівництва, плідівництва, та хмелярства, а дві займалися бджільництвом. Деякі з них мали спеціалізовані відділи і створювали власні кооперативні товариств. У середньому в одну сільськогосподарську асоціацію входило 63 особи. Вже до початку Першої світової війни в губернії діяло 19 асоціацій [2, с. 22].

Найтипівішою формою селянської сільськогосподарської кооперації другої половини ХІХ ст. у підросійській Україні була артільна. В хліборобських артілях об'єднувалася насамперед сільська біднота, яка прагнула за рахунок артілі поліпшити свій майновий стан. Проте, селяни, досягнувши в артілі певного рівня розвитку свого господарства, поверталися до подвірного землекористування [23, с. 34, 38].

Ця тенденція простежується і на Волині, де функціонували сільськогосподарські товариства й сільськогосподарські артілі. Сільськогосподарські товариства діяли як типові сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи для переробки й збуту сільськогосподарської продукції та купівлі товарів промисловості. Вони створювалися на підставі зразкового статуту 1897 р., а пізніше за новою його редакцією 1908 р. Це були молокопереробні, птахівничі, бджолярські, садівничі, бурякосіяльні та хмелярські товариства і кустарні виробничі артілі, котрі більшість дослідників відносить до сільськогосподарської кооперації. Територіально вони охоплювали простір від одного села до повіту. Попри те, що сільськогосподарські товариства були потрібні селянам, навіть на початку ХХ ст. їх заснування було дуже повільним й за чисельністю вони значно поступались асоціаціям [2, с. 23].

З наведено вище, ми можемо констатувати, що першими будівничими споживчих кооперативів на Галичині стали поляки. Зародження українського кооперативного руху в Східній Галичині відбувалося на початку 60-х років ХІХ ст. Перший досвід кооперативного будівництва тут започаткували греко-католицькі священники, за ініціативи яких створювались церковні та громадські зерносховища і позичкові каси.

Початок кооперативного будівництва в Австро-Угорській імперії було покладено законом «Про товариства» від 1867 р., а його масовість зумовив закон «Про кооперацію» 1873 р. У 70-х роках поряд із касами взаємодопомоги і сільськими громадськими крамницями з'являються міські товариства, організовані «братствами» дрібних купців та українських ремісників. Вже у 1880 р. громадські діячі на зібранні у Львові підняли питання про розбудову української кооперації, довівши його на Просвітньо-економічному конгресі 1909 р. у Львові до значення національного творення. Перше українське кооперативне підприємство «Народна торгівля» було засновано у Львові у 1883 р. за ініціативи В. Нагірного та А. Ничая. З цим товариством у 1905 р. співпрацювало 801 крамниця, а його філії у 1913 р. розташовувались у 19 містах Східної Галичини.

Провідне місце у фінансово-кредитному просторі національного господарського руху Східної Галичини належало кооперативному страхуванню. Перше страхувальне товариство «Дністер» (страхування від вогню) розпочало свою діяльність в 1892 р. й охопило всю територію Східної Галичини.

Перше справді кредитно-кооперативне товариство з обмеженою відповідальністю системи Шульце-Деліч «Віра» було утворене у 1884 р. Т. Кормошем у Перемишлі. Саме воно стало взірцем для нових кредитних кооперативів. Поряд із міськими кооперативами з 1890-х рр. розпочалося створення сільських кредитних товариств на зразок об'єднань Райфайзена, перше з яких виникло в 1896 р. у с. Ляхівцях Богородчанського повіту. На 1912 р. у Галичині діяло 2.974 кредитних кооперативи.

З усіх видів виробничої кооперації в Галичині найбільше розвивалася молочарська. Першу західноукраїнську молочарську спілку в с. Завадові біля Стрия заснував у 1904 р. місцевий священик, відомий український композитор О. Нижанківський.

На Буковині перший кооператив виник у 1889 р. у с. Раранчі під

Чернівцями. На Закарпатті кооперація почала розвиватися з кінця 90-х років XIX ст. у ході «верховинської акції».

На території Волині кооперація зароджувалось досить повільно, що зумовлювалось низьким рівнем розвитку селянських господарств та відсутністю відповідної законодавчої бази через негативне ставлення царату усіляких форм селянської організації.

До першої половини 1890-х рр. виникнення споживчих товариств в межах Волинської губернії мало поодинокий та нетривалий характер. Розвитку споживчої кооперації у сприяло прийняття в 1897 р. «Типового статуту споживчих товариств». На 1916 р. на теренах краю кількість споживчих товариств досягла 300.

На території Волинської губернії кредитна кооперація була майже вся селянською. Першим ощадно-позичковим товариством стало Домбровицьке (у Рівненському повіті), що відкрилося в 1879 р. У 1904 р. відомий кооператор Д. Маркович створив у с. Михалківецьке кредитне товариство, що стало взірцем для кредитно-кооперативного будівництва губернії. На 1915 р. у губернії діяло вже 425 кредитних кооперативів.

У Волинській губернії процес становлення сільськогосподарської кооперації відбувся у вигляді товариств і сільськогосподарських асоціацій. У 1899 р. утворилася перша у губернії Луцька асоціація, а до початку Першої світової війни їх вже нараховувалось 19. Ініціаторами створення асоціацій були прогресивно мвслячі та підприємливі поміщики, які прагнули підняти ефективність власних господарств. Найтиповішою формою селянської сільськогосподарської кооперації була артільна. Хліборобські артілі об'єднували насамперед сільську бідноту, яка прагнула за рахунок артілі поліпшити свій майновий стан. Сільськогосподарські товариства були типовими сільськогосподарськими обслуговуючими кооперативами, що створювались для переробки й збуту сільськогосподарської продукції та купівлі товарів промисловості.

РОЗДІЛ 2

СОЮЗНЕ БУДІВНИЦТВО

2.1. Створення територіальних союзів та кооперативних банків у південно-західній Україні

Вже у 1874 р. у Львові польські кооператори створюють Союз заробіткових і господарських товариств. До нього увійшло 51 кредитний і 7 промислово-торгових кооперативів, що нараховували 17.175 членів. Серед них було чимало українців. Згодом деякі кооперативи почали переходити в українські управи. Першим таким українізованим кооперативом стала створена в 1873 р. у містечку Тисмениця Тлумацького повіту кредитна спілка «Віра» [17, с. 360].

Значний поштовх організаційній розбудові кооперативного руху дав закон 1903 р. «Про ревізійні союзи кооперативів». За цим законом вводився обов'язковий нагляд і контроль за діяльністю кооперації, проте ревізійні союзи отримали право на самоврядування. Це сприяло тому, що вже у 1904 р. кооператори Галичини утворили Крайовий союз ревізійний (КСР), що об'єднав п'ять спеціалізованих центрів. У 1912 р. йому вже було підпорядковано 552 кооперативи з яких 338 були кредитними (61,2 % від загалу), 47 споживчими, 40 молокопереробними, 37 для закупівлі та збуту худоби, 33 інших спрямувань і 57 змішаних. Вони об'єднували понад 180 тис. членів, а їх товарообіг перебільшував 20 млн. крон [13, с. 215-218, 312-315]. Саме тому, можна вважати, що створення кооперативних союзів було вирішальною організаційною передумовою розвитку кооперації на Західній Україні.

Важливим кроком союзного будівництва стало перетворення «Народної торгівлі» у союзне об'єднання споживчих кооперативів. Відповідно до оновленого статуту 1907 р. це об'єднання мало право організувати торгові кооперативи, перевіряти їхню діяльність та виступати як центральна установа. У 1912 р. «Народна торгівля» підтримувала

торгові відносини з 831 крамницями, читальнями, громадськими й українськими приватними установами. На початок 1914 р. ця структура вже мала 19 власних великих крамниць у містах Галичини [27, с. 24-25].

Споживча форма кооперації до 1914 р. слабо поширювалась в західноукраїнських селах. Локомотивом розбудови цього типу кооперативів стало культурно-освітнє товариство «Просвіта». З 1891 р. воно почало займатися також економічною діяльністю й інтенсивно пропагувало кооперацію. У 1899 р. селяни, інтелігенція та духовенство організували в Олеську на Золочівщині місцеве товариство «Сільський господар». У 1905 р. воно перемістилось до Львова і, досить швидко, зорганізувалось в крайовий орган кооперації та перейняло від «Просвіти» її економічні функції [27, с. 25-26].

Переломним у діяльності товариства «Сільський господар» став 1909 р. коли у Стрию а хліборобській виставці відбулися надзвичайні збори його членів. Було змінено статут, обрано нові керівні органи, намічено різнопланову програму подальшої діяльності. Реалізація цієї програми проводилась під орудою відомого кооперативного та громадсько-політичного діяча Є. Олесницького. Він разом зі своїми співробітниками розгорнув інтенсивну організаторську роботу. «Сільський господар» досить швидко перетворився на провідну інституцію з філіями майже в кожному повіті, сотнями гуртків, багатьма дослідними полями, станціями. Наприкінці 1912 р. товариство вже мало 90 філій, 1.151 гурток, до яких входило 26.612 членів [27, с. 35-37, 44-46]. Найважливішими напрямками роботи товариства стали: проведення з'їздів та створення різних виробничих і господарських спілок; налагодження роботи зразкових господарств і дослідних станцій та посередництво при купівлі землі, штучних добрив, реманенту та при збуті сільгосппродуктів; пропаганда сільськогосподарських знань серед населення шляхом організації читалень, бібліотек, сільськогосподарських і промислових шкіл, курсів і виставок [29, с. 86-88]. З 1910 р. головна рада товариства розпочала

видавати тижневик «Господарська часопись», а також випустила 27 брошур із серії «Бібліотека сільського господаря» і придбала для бібліотек філій чимало спеціальної літератури. При самій головній раді діяла велика бібліотека фахової літератури [27, с. 124-126].

У 1899 р. у Перемишлі було створено Спілку для організації господарства і торгівлі. За короткого часу ця спілка охопила усі українські кооперативи цього типу в Галичині і стала «Крайовою спілкою для господарства і торгівлі» (КСГТ). У 1911 р. відбулось створення Крайового союзу господарсько-торгових спілок шляхом об'єднання КСГТ з торговим відділом «Сільського господаря». Новий Крайовий союз до 1913 р. організував 28 сільських господарсько-торгових спілок. Його філії діяли в Тернополі, Самборі, Тереховлі, Стрию, Коломиї, Бучачі, Рогатині, Бережанах, Золочеві, Бродах, Жовкві, Кам'янці-Струмиловій, Ходорові, Сяноку, Радехові, та в інших містах [35, с. 101-105].

Перші національні спілки для збуту худоби в Галичині українські підприємці організували у 1910 р. Вони одразу стали посередниками австрійського агентства і почали відправляти худобу до Відня. У 1911 р. таких спілок було вже 62 і до них входило 29.879 членів. Для керівництва цими спілками було створено Крайовий союз купівлі та збуту худоби. Саме він став головним постачальником свинини на австрійському ринку [35, с. 106-107].

У 1905 р. 6 молочарських спілок об'єдналися як відділ при філії товариства «Просвіта» Стрию. У 1907 р. його було реорганізовано в Крайовий господарсько-молочарський союз. Він одержував значні дотації від австрійського міністерства сільського господарства і крайових державних установ. У 1911 р. при Крайовому господарсько-молочарському союзі започатковано щорічні курси діловодства та молочарства [22, с. 9-10].

Однією із важливих інституцій у Східній Галичині став кооперативний банк «Дністер», що був утворений у 1894 році за

ініціативою страхового товариства «Дністер». Згідно із статутом, головним видом діяльності кооперативного банку, стали ощадно-позичкові операції для його членів. Адже саме в цій діяльності відчувалась гостра потреба для українського населення Східної Галичини. Кількість вкладів у товариство взаємного кредиту «Дністер» та сума наданих позик щороку збільшувались. Успішна фінансова діяльність сприяла і постійному зростанню кількості членів товариства. Якщо в 1896 р. товариство мало 489 членів, то в 1911 р. їх вже було 5.693. Упродовж свого розвитку кооперативний банк «Дністер» відіграв значну роль в економічному житті краю, піднімаючи матеріальний рівень значної частини українського населення, а крім того банк водночас сприяв розвитку духовного та культурного рівня галичан [7, с. 18].

Активно організовувалась і кредитна кооперація. У 1898 р. у Львові був створений Крайовий союз кредитний (КСК). Його організатором та тривалим головою дирекції був провідний політик К. Левицький. Згідно статуту, КСК мав «...організовувати українські кооперативи усіх видів, забезпечувати їх доступним і дешевим кредитом, надавати допомогу в організації їх справ та вести контроль за їх діяльністю тощо» [6, с. 18]. Із розгортанням кооперативного руху в Східній Галичині такі широкі і різноманітні функції, задекларовані КСК, стали для нього непосильними. У зв'язку з цим він обмежився лише кредитною діяльністю, а решта функцій перейшла до новоутворених кооперативних інституцій. Крайовий союз кредитний став фінансовим і організаційним центром для української кредитної кооперації. Також Крайовий союз кредитний визначив собі за мету створення нових кооперативів і опіка над ними. Щороку до КСК приєднувалися нові кооперативи. Для них видавалися статuti, вказівки, друкована продукція, а також проводився постійний моніторинг їх діяльності. Майже всі українські кредитні товариства були його членами і вкладали в нього свої вільні кошти або позичали, коли їх не вистачало [6, с. 18; 7, с. 17].

Серед членів Крайового союзу кредитного з року в рік зростала кількість кредитних кооперативів. Якщо у 1899 р. їх було 17, то у 1912 р. – вже 339. У цілому до КСК входило 906 установ, у тому числі 427 кооперативів. Власне майно союзу складало 1.110.000 крон, 1.706.119 крон знаходилось на його вкладах, 4.264.406 крон становили видані позики, а загальний оборот досяг майже 106 млн крон. Всього на початку 1913 р. у Галичині налічувалось 1.011 українських кредитних спілок [17, с. 362].

До Першої світової війни в Галичині склалась розгалужена вертикаль кооперативних об'єднань. Діяло три кооперативних об'єднання, серед яких провідна роль належала Крайовому союзу ревізійному (КСР). На 1914 р. КСР через спеціалізовані кооперативні об'єднання Крайовий союз кредитовий, Крайовий союз господарсько-торговельних спілок, «Народна торгівля», Крайовий союз закупівлі та збуту худоби та Крайовий союз господарсько-торговельних спілок підпорядковував собі близько 600 кооперативів [35, с. 134-135].

Набагато меншою за кількістю кооперативів, чисельністю, іншими показниками була друга українська (так звана руська) кооперація, керівники якої дотримувалися москвофільської великодержавної орієнтації і в 1909 р. об'єднали своїх послідовників у Руському ревізійному союзі (РРС). У 1913 р. він налічував близько 100 кооперативів [35, с. 136].

Третій кооперативний союз – Державний Крайовий патронат хліборобських спілок був заснований у 1899 р. відповідно до рішень галицького сейму в інтересах польських землевласників та промисловців. Крім виключно польських та мішаних кооперативів до нього входило понад 400 українських кооперативів. Усього на початку 1913 р. у Галичині із загальної кількості 4.191 кооперативів українських було 1.256, що становило лише 29,97 %. До них належала деяка частина українських кооперативів, що не були об'єднані в союзи [35, с. 137-138].

Відбувався процес об'єднання кооперативів і на теренах Буковини. У 1903 р. у Чернівцях було засновано союзну організацію «Селянська

каса». Вона була організаційним, ревізійним і фінансовим центром усіх видів української кооперації. У 1912 р. до «Селянської каси» входило 174 кооперативи, з яких 159 були сільськими кредитними товариствами (райфайзенівського типу), 3 кредитних спілки, 8 споживчих, 2 молочарських і 2 інших за типом товариствами. «Селянська каса» надавала кредити фізичним особам і навіть союзним кооперативам та здійснювала постачання товарами «райфайзенок» і споживчих кооперативів та вела молочарський відділ і ревізувала їхню діяльність. Головою ради «Селянської каси» був професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький, який багато зробив для розвитку суспільно-політичного життя Буковини.

На 1909 р. обіговий капітал «Селянської каси» склав 8.550.516 крон з яких 207.845 крон становили капітали організаторів союзу, 1.900.307 крон, внески приватних осіб, а 6.442.364 крони (75,35 %) становили банківські кредити. Крім кооперативів, об'єднаних у «Селянській касі» на 1914 р. на Буковині існувало ще 26 кас, організованих москвофільськими діячами [17, с. 363].

На Закарпатті на 1902 р. в Ужанському комітеті діяли кредитні спілки в Перечині, Черноголовому, Заричевому, Березному, Ставному, Худловому, на Мараморощині в с. Дубовому, Ганичі тощо. У 1900-1913 рр. кількість кредитних спілок на Закарпатті збільшилася від 31 до 206, а їхніх членів у 6,5 рази – від 7.900 до 51 тис. Відповідно зростав і позиковий капітал. У 1909 р. він досяг 4,9 млн крон. Власні кошти кредитних спілок (пайовий капітал, проценти з позик, запасний капітал та інші надходження) збільшилися майже в 7 разів з 430 тис. крон у 1900 р. до 2.900 тис. у 1913 р.. Та, незважаючи на це зростання, їх частка в загальній сумі коштів, що її мали спілки, була незначною. У 1909 р. власні кошти спілок становили лише 29 %, частка вкладів – 18 %, а кошти, позичені у банків – 53 %. Фінансова допомога уряду кредитним спілкам Закарпаття також була незначною. У 1911 р. кредитні кооперативи чотирьох комітетів

одержали лише 13,5 тис. крон державної позики (менше 100 крон на одну спілку), з котрих було витрачено на заробітну плату головам спілок та обліковцям 6 тис. крон. Власне обсяг кооперації в системі кредиту і товарообороту був незначним. Кооперативні спілки задовольняли близько 20 % потреб селян у позикових коштах, а частка постачально-збутових кооперативів у сільському господарстві становила 10-15 % і збільшувалася повільно [17, с. 364].

До Першої світової війни на Закарпатті не було крайового кооперативного союзу, через, що більшість місцевих кооперативів підпорядковувались союзам у Будапешті.

Всього на початку 1913 р. в Австро-Угорщині діяло 1.525 українських кооперативів, що становило лише 8,1 % їхньої загальної кількості [17, с. 364].

Потужність кооперації зробила її впливовою силою в суспільно-політичному русі. В основу ідеології української кооперації було покладено тезу про злиття кооперативного руху в одне ціле з національно-визвольною боротьбою українського народу заради здобуття державної самостійності власними силами. Саме такі мотиви прозвучали у виступах відомих кооперативних діячів із Наддніпрянщини, Галичини, Буковини на Першому просвітньо-економічному конгресі, що проходив 1-2 лютого 1909 р. у Львові [11, с. 1].

2.2. Розбудова об'єднань кооперативів на Волині

Протягом 1905-1917 рр. у Російській імперії змінилося ставлення влади до кооперації. Перша російська революція й економічні реформи стимулювали розвиток кооперативного руху та розбудову кооперативної мережі й інфраструктури. По-перше, зросла кількість товариств і вони почали об'єднуватися в союзи. По-друге, кооперативні ідеї поширилися серед населення, зріс рівень кооперативної свідомості, кооперація виконувати не тільки економічну функцію, а й відіграла помітну роль у

громадському житті [2, с. 12].

Цей період характеризувався боротьбою кооператорів із владою за вдосконалення законодавчих норм і створення загального кооперативного закону. Новий порядок затвердження статутів кооперативів губернаторами спрощував процедуру їх створення, порівняно з попереднім періодом, коли дозвіл на відкриття залежав від вищих урядових установ. До того ж, держава почала виділяти значні фінансові ресурси на кредитування товариств, утримання штату службовців, які займались організаційним та інструкторсько-методичним забезпеченням кооперативної мережі. Та попри усі інновації царський уряд не наважився прийняти розроблений кооперативними діячами проект загального кооперативного закону. Продовжувало діяти побоювання царизму щодо можливого виходу кооперації з-під їхнього контролю. Така позиція призводила до збереження обмежень діяльності кооперації й відображалось на нормативно-правових документах. Загалом ці фактори негативно впливали на формування кооперативного права Російської імперії [2, с. 12, 17].

Близькі до Києва споживчі кооперативи Волинської губернії спочатку користувалися послугами Київського союзу споживчих товариств (КССТ). Проте у 1913 р. КССТ передав цю справу Московському союзу споживчих товариств, робота якого не завжди відповідала інтересам української кооперації. Більшість товариств, що раніше перебували в складі КССТ, у тому числі й із Волині, не погодилася підпорядковуватися Москві. Навесні 1913 р. відбулися два з'їзди споживчої кооперації губернії, на яких було визначено у перспективі організувати на договірних засадах Волинський губернський союз [2, с. 20].

Із розбудовою на Волині мережі кредитних кооперативів постала потреба в створенні власного союзу. На початку консолідація здійснювалася шляхом організації кредитних відділів, кооперативних банків, проведення кооперативних нарад та місцевих і регіональних з'їздів. Перший Волинський з'їзд установ дрібного кредиту відбувся в Рівному 8-

10 грудня 1910 р. На ньому вирішувалися питання покращення діяльності в галузі дрібного кредитування. 26-29 травня 1913 р. у Житомирі відбувся другий з'їзд кредитних установ Волинської губернії. На ньому було прийнято рішення про заснування Волинського губернського кооперативного союзу [2, с. 21-22].

Проте урядові кола негативно поставилися до цієї ідеї. Через це організаційним та фінансовим осередком для Волині як і для Київщини, та Поділля став Київський кредитний союз. Та певне послаблення з боку влади щодо творення союзних об'єднань української кредитної кооперації настало лише після 1915 р. [2, с. 22], на який в підросійській Україні діяло лише 10 кредитних союзів [30, с. 584-585].

З поваленням у лютому 1917 р. царизму та приход до влади Тимчасового уряду створили умови для завершення процесу оформлення кооперативного законодавства у відповідності з побажаннями кооперованої громадськості. Основу нового законодавства про кооперацію склали «Положення про кооперативні товариства та їх спілки» від 20 березня 1917 р., постанови «Про реєстрацію товариств, спілок та союзів» (21 червня 1917 р.) [23, с. 46-47] і «Про з'їзди представників кооперативних установ». Ці закони скасовували численні перепони на шляху розвитку кооперативних товариств та позбавляли їх надмірної опіки з боку органів влади. А з повалення царизму в лютому 1917 р. та з приходом до влади Тимчасового уряду створилися умови для завершення процесу становлення кооперативного законодавства відповідно до побажань кооперованої громадськості [2, с. 18]. Це сприяло створенню Волинського кредитового союзу кооперативів (Союзбанк). На початку 1918 р. у ньому було об'єднано 111 кредитних та ощадно-позичкових товариств, а інші товариства губернії з різних причин зареєструватися не встигли [2, с. 22].

Політичні події на теренах України ускладнили і життя кооперативів. З одного боку, оформлювалось розмежування з російськими

кооперативними центрами, з іншого, в українському кооперативному русі склалися два табори: «праводережників» (київські) та «лівобережників» (харківські). Перші активно просували ідею незалежності та визнання за ними статусу загальноукраїнських, а другі були вражені «московщиною» і виступали за федеративну організацію та культурну автономію [23, с. 50-52].

Волинські кооператори стали заручниками цих процесів. З розгортанням інтервенції та громадянської війни волинська кооперативна мережа практично перестала існувати. Товариства, що знаходилися на Західній Волині й перебували у фронтовій зоні з 1919 р., фактично, потрапили під польський вплив і, практично, занепали [2, с. 12, 20].

Отже, ми можемо констатувати, що перший кооперативний союз заробіткових і господарських товариств у Галичині було створено у Львові поляками у 1874 р. У 1899 р. у Перемишлі було організовано Спілку для господарства і торгівлі, що з часом стала Крайовою спілкою. Та реальне союзне будівництво розпочалося з 1903 р. із запровадження закону «Про ревізійні союзи кооперативів». У 1904 р. утворився Крайовий союз ревізійний (КСР), що об'єднав п'ять спеціалізованих центрів. У 1912 р. йому були підпорядковані 552 кооперативи.

В 1905 р. на базі товариства «Сільський господар», що перемістилося до Львова було створено крайовий орган кооперації. Створення у 1907 р. на базі Львівського товариства «Народної торгівлі» забезпечило союзу організацію широкої мережі кооперативної торгівлі з 831 крамниці та філій у 19 містах Галичини. У 1910 р. українські підприємці організували перші національні спілки для збуту худоби в Галичині. У 1912 р. таких спілок було створено 62 і вони створили для координації дій Крайовий союз купівлі та збуту худоби. Об'єднавшись у 1911 р. торговим відділом «Сільського господаря» Перемишльська крайова спілка на 1913 р. об'єднала 28 сільських господарсько-торгових спілок.

У 1905 р. 6 молочарських спілок об'єдналися у відділ при стрийській

філії товариства «Просвіта», а з 1907 р. він реорганізувався в Крайовий господарсько-молочарський союз. У 1909 р. товариство «Сільський господар» реорганізувалося у значну інституцію, що на кінець 1912 р. нараховувала 90 філій, 1.151 гуртків, багато дослідних полів та станцій.

Великим кредитним об'єднанням став банк «Дністер», заснований у 1894 р. На 1911 р. до нього вже входило 5.693 члени. Активно організовувалась і кредитна кооперація. У 1898 р. у Львові створено Крайовий союз кредитний, що мав організовувати українські кооперативи усіх видів, забезпечувати їх доступним і дешевим кредитом, надавати допомогу в організації їх справ та вести контроль за їх діяльністю. Майже всі українські кредитні товариства стали членами КСК. У 1913 р. Крайовий союз кредитний вже об'єднував 427 кооперативів, мав власного майна на 1.110.000 крон та оборотних коштів 106 млн. крон.

Перед Першою світовою війною відбулась нова хвиля союзного будівництва, де взяли участь уже утворені крайові та спеціалізовані союзи. Провідна роль належала Крайовому союзу ревізійному, до якого увійшли «Народна торгівля» і Крайовий союз кредитовий. Крайовий господарсько-молочарський союз, Крайовий союз господарсько-торговельних спілок та Крайовий союз закупівлі та збуту худоби в 1909 р. об'єднали своїх послідовників у Руському ревізійному союзі. У 1913 р. до Руського ревізійного союзу входило близько 100 кооперативів, що дотримувалися москвофільської великодержавної орієнтації. Державний Крайовий патронат хліборобських спілок, заснований у 1899 р. в інтересах польських промисловців та землевласників у 1913 р. крім польських об'єднував понад 400 українських кооперативів.

У 1903 р. у Чернівцях було засновано союзну організацію «Селянська каса», що об'єднувала 174 кооперативи різних профілів з обігом у 8.550.516 крон. На Закарпатті спілки почали утворюватися у 1902 р. і на 1913 р. їх чисельність сягнула 206, а оборотні капітали склали 2.900 тис. крон. Свого крайового союзу вони не мали і орієнтувалися на

кооперативні центри у Будапешті.

На території Волинської губернії союзне будівництво було досить повільним, як в цілому по Російській імперії попри певне пом'якшення, створене революцією 1905-1907 рр. Близькість споживчих кооперативів Волині зорієнтувала їх на співпрацю з Київським союзом споживчих товариств. Переведення їх у підпорядкування Московському союзу у 1913 р. активізувала діяльність волинських кооператорів щодо створення власної спілки, що обговорювалась на двох губернських з'їздах.

Кредитна кооперація Волині ініціювала створення спілки на першому своєму з'їзді у 1910 р. і прийняла рішення про його створення на II з'їзді у 1913 р. Проте, владні структури гальмували цей процес і тільки певні послаблення щодо союзного будівництва з прийняттям законів 1917 р.: Положення про кооперативні товариства та їх спілки», «Про реєстрацію товариств, спілок та союзів» та «Про з'їзди представників кооперативних установ» дозволили створити на початку 1918 р. Волинський кредитний союз кооперативів (Союзбанк).

Революційні перипетії, громадянська війна, україно-російське протистояння, польська інтервенція призвели до тотальної руйнації кооперативної системи Західної Волині.

РОЗДІЛ 3

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ У 20-30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

3.1. Відродження кооперативного руху та кооперативного будівництва

У 1920-30-х роках внаслідок колоніальної політики економіка Західної України перебувала в застої настільки, що занепали ряд галузей промисловості. До того ж промислова криза тісно переплелася з аграрною. Тяжким було не тільки економічне, а й політичне становище корінного населення регіону. Та попри жорстокі переслідування дедалі більшав національно-визвольний рух на західноукраїнських землях [11, с. 2].

Складним для українського населення стало життя у Польщі. Дрібні господарства Західної України руйнували надмірні податки, жорстока експлуатація, колоніальний гніт і прирікали бідніше селянство на напівголодне існування. Тисячі розорених селян, що місяцями, а часто й роками, не мали постійного заробітку, шукаючи порятунку, залишали рідний край та емігрували за кордон. За даними офіційної польської статистики з чотирьох воєводств Західної України в 1925-1939 рр. емігрувало понад 373 тис. чоловік, переважно працездатного сільського населення [17, с. 410].

Особливо складною ситуація була на Волині. Як зазначає Т.М. Вісіна, «...з часу входження краю до складу польської держави кардинально змінилися умови функціонування української кооперації. Відбудова волинської кооперації розпочалася у складних умовах. На темпи її розвитку впливала цілеспрямована колонізаторська політика польського уряду та стихійно діючі економічні чинники. Факторами, що гальмували відновлення кооперативного руху на Волині, були: руйнівні наслідки воєн; інфляція польської марки; дискримінаційна політика польського уряду щодо українського населення та української економіки, його намагання відмежувати Волинь від східно-галицьких впливів. Не сприяла розвитку

кооперації надмірна політизація кооперативних спілок. Причинами слабого поширення кооперації на північно-західних землях були і низька свідомість населення та відсутність ідейного проводу (кваліфікованих кадрів)» [5, с. 8].

Закон від 29 жовтня 1920 р., прийнятий на першій сесії польського сейму, сприяв відродженню української кооперації. За цим законом дозволялося створювати національні кооперативні об'єднання, він гарантував дотримання основних демократичних принципів кооперативного руху: спрощений спосіб заснування і реєстрації кооперативів, вільне і відкрите членство тощо. З ухвалою кооперативного закону в регіоні розпочалась активізація теоретиками й засновниками української кооперації пошуків ідеологічно-організаційних засад. Вони вивели ключовий базис кооперативної ідеології про злиття кооперативного руху в одне ціле з національно-визвольною боротьбою українського народу задля здобуття державної самостійності. Теоретики визнали кооперацію єдиною, що була здатна вивести на шлях економічного і національного відродження. Саме тому вони прагнули залучити до її складу якомога більше українських селян і обстоювали за кооперацією право господарської самодіяльності [1, с. 212; 12, с. 9].

Започаткування відбудови української кооперативної мережі в 1920 р. розпочала організаційна комісія. У 1921 р. вона була реорганізована в Крайовий комітет організації кооператив (ККОК). Для посилення його роботи у 1921 р. товариство «Сільський господар» передало Крайовому комітету свій друкований орган «Господарський часопис» який той опікувався до 1939 р. [27, с. 215; 33, с. 8].

У цей час в Західній Україні найбільш поширеними були споживчі кооперативи для загальної закупівлі та збуту. Їхня побудова мала триступеневу організаційною. На низовому рівні розташовувались місцеві кооперативи у селах або кооперативи I ступеня. Вони об'єднували фізичних членів і діяли на підставі статуту, за яким передбачалося

організація промислових відділів, будівництво й експлуатація малих підприємств, ведення торгово-споживчої діяльності, надання кредитів для відбудови та раціоналізації господарства, піднесення рівня агрокультури тощо. Також визначалось, що вони мали створюватися, виключно на засадах самоокупності.

На другому рівні розташовувалися окружні або повітові союзи або кооперативи II ступеня. За ними закріплювались робота, щодо об'єднання та координування діяльність кооперативів і пропагування ідеї кооперації. І на найвищому рівні перебувало верховне крайове об'єднання [33, с. 8].

Уже в другій половині 1920 р. відновлюють свою діяльність довоєнні низові сільські та міські кооперативи, створюються нові спілки. Для координації кооперативної розбудови при міністерстві фінансів була утворена державна кооперативна рада, що складалася з представників національних і регіональних кооперативних союзів [17, с. 410]. Все це створило умови для відродження й розвитку українського кооперативного руху в Польщі. Шляхом спільних дій влади і кооператорів цей рух було перетворено на національно-господарський рух, що став засобом самозахисту від економічних, соціальних та національних утисків.

Особливо відзначився в цій царині Карла Коберський. Як теоретик він вивчив та проаналізував твори багатьох представників світової кооперативної думки, намагався ознайомити з їхніми поглядами на важливі проблеми, пов'язані з кооперацією українських фахівців у цій галузі. К. Коберський не тільки активно пропагував ідею кооперації, а і доклав чимало зусиль для її практичної реалізації. У 1928 р. він видав «Кооперативний буквар» із підзаголовком «Перша книжка кооперативного навчання». Очолюючи у 1928-1934 рр. часопис «Кооперативну республіку» К. Коберський майже у кожному номері друкував власні статті, присвячені кооперації. Також він просував свої економічні ідеї на сторінках часописів Української соціалістично-радикальної партії (УСРП) «Громадський голос» та «Проти хвилі» [4, с. 92].

Провідні політичні сили регіону активно підтримували кооперативний рух, насамперед Українське національно-демократичне об'єднання та УСРП. Лідери цих партійних структур паралельно очолювали центральні та місцеві кооперативні установи. Важливий внесок у відродження західноукраїнської кооперації зробили вихідці з Наддніпрянщини, які опинилися тут після поразки УНР. Їх досвід і знання, значною мірою, вплинули на розробку концепції кооперативного руху, його ідеології та розбудову його структури [10, с. 4-8].

Група передових керівників провідних кооперативних, економічних, просвітніх та культурних установ регіону розробила програму відбудови кооперації. Саме вони були ініціаторами та фундаторами Крайового комітету організації кооперативів. Подібні комітети також створювались у повітах. Саме на них покладалось відновлення діяльності довоєнних спілок, створення нових та об'єднання їх у повітові та галузеві союзи [31, с. 13-14].

Реальна реставрація кооперативної мережі відбулась протягом 1924-1927 рр., коли ліквідовувалися псевдо-кооперативи, зароджувалися нові види кооперації, налагоджувалася нормальна господарська діяльність кооперативів і завершився процес орієнтації різних товариств на ревізійні союзи за територіальним, господарським, національним і подібними принципами. Кооперативний рух починав прогресувати [5, с. 9].

Одну із ключових ролей у цьому процесі належала об'єднанню закупно-збутової кооперації – «Центросоюз». Це верховне крайове об'єднання загальної закупівельно-збутової кооперації було утворено у 1924 р. на базі довоєнного Союзу господарсько-торговельних спілок. Вищим контролюючим органом західноукраїнської кооперативної мережі виступав Крайовий союз ревізійний. У 1929 р. він був перейменований на Ревізійний союз українських кооператив (РСУК). До його складі входили три головні відділи: ревізійний, фінансово-адміністративний та організаційний. При цих відділах діяли референтури [33, с. 8]. РСУК став

ключовим розробником ідеології кооперативного руху. Ревізійний союз, пропагував кооперативні ідеї, видавав численні брошури і часописи та іншу літературу, він провадив ревізію спілок і займався їх організацією, вів кооперативну статистику, захищав юридичні права кооперативів [31, с. 18-19].

За підрахунками Л.Р. Дрогомирецької за період 1921-1925 рр. кількість кооперативів усіх типів, підпорядкованих Крайовому ревізійному союзу, збільшилась з 579 до 1.029 і до їх складу входило 158.057 осіб [12, с. 9]. У 30-х роках Ревізійний союз вже об'єднував 3.455 кооперативів, з них 2.360 (69 %) становили сільські закупівельно-збутові товариства. У них було об'єднано більше 275 тис. сільських господарств. За їхньою участю до 1939 р. було збудовано 1.200 власних будинків, що призначалися для культурно-освітніх і економічних потреб села [13, с. 365-366]. На 1938 р. в апараті РСУК вже працювало 112 чоловік [17, с. 414].

Проте, нове польське законодавство, для стримування українського кооперативного піднесення, надало права державній адміністрації визначати розміщення та густоту мережі спілок, регулювати районування союзних кооперативних об'єднань не враховуючи їхнього суспільного характеру. Нові закони та різноманітні підзаконні акти створили небезпеку для кооперативного руху, підриваючи та нівелюючи національні принципи кооперативних об'єднань, формуючи їх лише за територіальним принципом. А на Волині українські кооперативи взагалі приєднали до національно мішаних і польських ревізійних союзів [2, с. 19].

3.2. Розвиток споживчої та закупівельно-збутової кооперації

У міжвоєнний період в загальній структурі кооперації переважали господарсько-споживчі, закупівельно-збутові та сільські кооперативи. Це були кооперативи універсального характеру. Ці кооперативи закуповували для села насіння, продукти споживання, товари хатнього вжитку, знаряддя праці. Паралельно такі спілки здійснювали заготівлю сільгосппродуктів.

Значний поступ у розвитку таких кооперативів було те, що вони об'єднували приватні селянські господарства і для власного створення не потребувалося ні великих коштів, ні особливих знань. Незначний пайовий внесок, спрощена процедура реєстрації та всебічна і активна пропаганда кооперативних ідей дали високі результати [39, с. 85].

Для вигідної взаємодії, координації зусиль спілки об'єднувалися у повітові, окружні союзи. В основу такого об'єднання було покладено принцип федералізації. Його механізм формувався через делегування кооперативами частину своїх повноважень союзам, членство в них та сплата внесків. Створення повітових союзів кооперативів (ПСК) розпочалося на початку 20-х років згідно з планом Крайового комітету організації кооператив. Першим зорганізувався ПСК м. Заболотова Снятинського повіту. На кінець 1921 р. вже діяло 13 союзів. Це були кооперативи другого ступеня, вони об'єднували тільки селянські спілки. У 1924 р. всі ПСК об'єдналися в Центросоюз – фахову, організаційну установу сільської закупівельно-збутової та споживчої кооперації. Об'єднуючи повітові союзи, Центросоюз являв собою кооператив третього ступеня. На початку 20-х років Центросоюз, як і повітові та низові кооперативи, займався в основному торговими операціями, постачаючи повітовим союзам і окремим кооперативам споживчі та господарчі товари, організовуючи галантерейні відділи. Також він тісно співпрацював з основною кооперативною мережею західноукраїнських міст – «Народною торгівлею» [8, с. 161-169].

Західноукраїнська господарсько-споживча кооперація ще до початку економічної кризи 1929-1933 рр. організувала збут яєць, збіжжя, прядива. Для розвитку сільгоспвиробництва при цих товариствах створювалися машинно-технічні відділи. На 1929 р. вже було близько 700 машинних секцій при сільських господарсько-споживчих кооперативах і навіть діяло кілька машинних кооперативів [8, с. 182-186].

Характеризуючи стан кооперативної системи, Л.Р. Дрогомирецька

вказала, що «...організаційний розмах українського кооперативного руху був настільки сильним, що навіть світова економічна криза, що охопила Польщу на початку 30-х років, не відразу його зупинила, хоч і спричинила скорочення обсягів товарообороту й занепад багатьох кооперативних організацій. Завдяки міцним ідейно-організаційним основам, вмінню знаходити і впроваджувати ефективні методи господарювання, українська кооперація не лише зуміла подолати негативні тенденції, але й продовжувала розвиватися». І попри те, що у 1930-1931 рр. «...припинили своє існування 458 кооперативів, натомість розпочали діяльність 512 нових кооперативних організацій» [12, с. 10].

Із середини 30-х років господарсько-споживчі, закупівельно-збутові та сільські кооперативи почали відігравати дедалі більшу господарську, громадську та культурну роль на селі. Базуючись на громадських засадах вони стрімко витісняли приватну торгівлю з села, знижували ціни на товари, активно займалися збутом надлишкової сільськогосподарської продукції. Вони забезпечили збут через кооперативні крамниці виробів українського кооперативного виробництва. Проголошення гасла «свій до свого по своє», стало виявом національної солідарності у Польщі. Він реалізувався через продаж не тільки кооперативних товарів, а й продукції українських приватних підприємств [13, с. 366-367].

Юліан Павликовський, який протягом більше від двох десятиріч років, очолюючи український кооперативний центр – Ревізійний союз українських кооперативів, виявив себе не тільки ефективним організатором кооперативного руху, а і кооператором-практиком. Він був блискучим теоретиком кооперації, який спромігся узагальнювати та пояснити вже набутий кооперативами досвід. Його погляди на роль і місце кооперації в господарсько-економічному, суспільно-політичному, національно-культурному житті краю важливі тим, що, значною мірою, визначали стратегію і тактику кооперативного будівництва на західноукраїнських землях. Аналізуючи творчий спадок

Ю. Павликовського, Т. Вісина і В. Вісин констатували, що остаточною метою кооперації він вважав зміну існуючого суспільного ладу шляхом еволюції і його побудови на засадах загальної справедливості. Для досягнення такої мети він вважав за потрібне велику працю в економічній галузі та піднесення біднішого і поневоленого селянства на вищий культурний рівень. Саме в цьому напрямку закликав він працювати українських кооператорів. Разом з тим, Ю. Павликовський не вважав кооперативи якимось допоміжним засобом розвитку національного підприємництва. У праці «Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху» він наголошував, що кооперація «... є одною з віток життя – змагань українського народу» і працює «над господарським і культурним розвитком... трудових верств, над творенням і поглибленням власними силами нашої рідної цивілізації» [4, с. 93].

Дещо інакше розгорталось кооперативне життя Волині. З другої половини 20-х років волинські кооператори почали шукати шляхів об'єднання з центром кооперації у Львові – Ревізійним союзом українських кооперативів. До цього їх спонукало те, що кооперативна організація Волині порівняно з Галичиною перебувала в гіршому стані. В 1925-1926 рр. відбувся ряд конференцій та з'їздів волинських кооперативних організацій в яких брали участь галицькі делегати. На цих форумах ключовим було питання про об'єднання кооперативів двох воєводств. У 1927 р. було створено спеціальний інспекторат у м. Луцьку, що діяв як структурний підрозділ РСУК і здійснював координацію кооперативів Волині. Саме під керівництвом Ревізійного союзу було прийнято програму зміцнення волинської кооперації. Її реалізація планувалась шляхом розвитку загальноосвітнього і культурного рівня учасників кооперативного руху та широких верств суспільства, через розповсюдження кооперативної ідеї, підготовку фахових робітників, активізацію діяльності культурно-освітніх установ, читалень, народних домів тощо [5, с. 10].

На території Волинського воєводства у 1933 р. зі 585 споживчих кооперативів першого і другого ступеня 378 товариств (64,6 %) підпорядковувалися Ревізійному союзу українських кооперативів у Львові, 191 (32,7 %) – варшавському ревізійному Союзу рільничих кооперативів й 16 кооперативів (2,7 %) – польсько-українському Волинському союзу кооперативних і комунальних організацій [2, с. 25].

Реорганізація кооперації керівництво польської держави вирішило розпочати після великої господарської кризи 30-х років. Запроваджені зміни мали на меті зміцнити контроль за діяльністю ревізійних союзів. По-перше, владі надавались можливість впроваджувати територіальні обмеження, щоб запобігти взаємопроникненню українських союзів. По-друге, дозволялося змінювати умови ревізійних повноважень союзів або взагалі позбавляти їх цього права. 9 травня 1934 р. у сеймі було ухвалено новий кооперативний закон, згідно з яким Ревізійний союз українських кооперативів позбавляли права ревізії всіх кооперативів Волинського, Поліського Краківського й Люблінського воєводств. На території трьох східно-галицьких воєводств РСУК позбавлявся права ревізувати будівельні й ощадно-позичкові кооперативи. Цими кроками польська влада вивела з під юрисдикції Ревізійного союзу 435 українських кооперативів [12, с. 10], з яких 308 кооперативів було на Волині [5, с. 13].

Більшість підприємств міської споживчої кооперації, як і раніше, були об'єднані в «Народну торгівлю», що з 1926 р. була визнана основною профільною організацією в цій галузі. «Народна торгівля» мала свої крамниці та склади в усіх найбільших містах Галичини та Волині. Також продажом товарів займалися ще понад 130 самостійних кооперативів. Загальний обсяг продаж цієї кооперативної торгівельної мережі становив не менш, як 10 млн. злотих щорічно. Та попри те, що «Народна торгівля» постійно розігрувала карту реалізації винятково продукту українського товаровиробника кооперативи нерідко зазнавали серйозних фінансових збитків. Це зумовлювалось невміння продавців належно організувати

торгівлю. Поширеним недоліком було надання товарів у борг, у кредит, на більшу суму, ніж це диктувалося господарсько-економічною потребою. До того ж, чимало міських кооперативів могли існувати тільки завдяки позикам від кредитних кооперативних банків [33, с. 12].

Та попри всі проблеми, на 1939 р. українська міська кооперація стала консолідуючим центром української промисловості. На кооперативних промислових підприємствах, у крамницях і банках працювало майже 25 % українського міського населення. Завдяки цьому міста Галичини й Волині все більше набували вигляду осередків української культури [33, с. 13].

Сільська закупівельно-збутова кооперація наприкінці 30-х років витрчала щорічно 200 тис. злотих на розвиток агрономії. Це був значний вклад в удосконалення виробництва. На Львівщині окружні (повітові) союзи успішно займалися збутом збіжжя. Вони відкривали власні склади або магазини, звідки зерно відправляли на ринок. Окремі союзи й кооперативи, що займалися збутовими операціями, домоглися високого рівня стандартизації та якості продуктів.

Головним напрямом роботи повітових союзів став збут хліборобських продуктів. Саме він найтісніше зв'язує кооперацію з селянами, які в ній об'єднані [17, с. 412]. Саме Центросоюз став координатором збуту сільськогосподарської продукції. За його допомогою при окружних союзах було збудовано 55 складів. У 1930-х роках особливо великих обсягів досягла закупівля українськими кооператорами яєць. Щорічно ними закуповувалось 60-90 млн. шт. і більше третини союз експортував їх за кордон до Німеччини, Австрії, Великобританії, Франції, Швейцарії та інших країн. Центросоюз у Польщі став найбільшим експортером яєць.

Також Центросоюз займався заготівлею худоби і домашньої птиці, що теж відправлялась за кордон. Незважаючи на різні поліцейські та адміністративні перешкоди, як то заборона згону худоби, українські кооператори мали значні успіхи у збуті продуктів тваринництва у Варшаві

й Кракові. За межі Польщі відправляли лише живий товар. Обсяг експорту і внутрішньодержавна реалізація худоби та м'яса досягла у 1938 р. майже 2 млрд. дол. Виконував Центросоюз і посередницькі операції, постачаючи в кооперативи цукор, вугілля, гас. У 1938 р. до Центросоюзу належало 4 центральні кооперативні установи, 26 окружних союзів, 143 інших кооперативи та 16 кооперативних складів. В центральному офісі працювало 171 співробітники [18, с. 434].

Фінансова привабливість збуту великої рогатої худоби та птиці стимулювала заснування в 1935 р. «Союзу продуцентів для збуту живини». Цей «Союз» вивозив худобу передусім до Греції, де реалізовував її за значно вищими цінами, ніж на місцевому ринку.

Проте збут тваринницької продукції українськими кооперативами зіткнувся зі значними труднощами. Це пояснювалось браку досвіду, відсутності відповідних засобів для перевезень, жорстка конкуренція, що іноді доходила до фізичних зіткнень та головним було не сприяння польської влади, що досить часто займала позицію конкуруючих суб'єктів [33, с. 11].

На Волині основним типом української кооперації була закупівельно-збутова. Вона теж мала триступеневу структуру. На кінець 1934 р. у Волинському воєводстві було 282 кооперативи першого ступеня та чотири повітові союзи кооперативів, підпорядкованих «Центросоюзу». Цей тип кооперативів здійснював закупівлю і збут знярядь праці, сільгоспмашин, мінеральних добрив, сільськогосподарської продукції, насіння та предметів широкого вжитку. Цим вона регулювала ціни на ці товари, підвищувала рівень виробництва, готувала підгрунття для переробки сільгосппродукції. Закупівельно-збутова кооперація стала важливим фактором розвитку аграрного сектору економіки, налагоджуючи роботу різних ділянок селянського господарства та готуючи кооперацію до виробничої діяльності [5, с. 11].

3.3. Кооперативне виробництво

Розвиток первинних форм кооперації стимулював вдосконалення дрібних господарства та забезпечив підґрунтя для їх подальшого зростання. Почали з'являтися більш складні види кооперативного виробництва, підприємництва, інші форми господарського життя. Саме вимоги ринку, зростання експорту, а також потреба нарощування капіталів змушували установи закупівельно-збутової кооперації організовувати і розвивати виробничі підприємства та готувати для них фахівців.

У визначений період західноукраїнська кооперація вже мала чітко налагоджену мережу торгових кооперативів, що реалізовували споживчі товари та вироби широкого вжитку. Це забезпечило незалежнення від іноземного постачання тих товарів, що могли виготовлятися з місцевих матеріалів та сировини. До того ж, така стратегія, що було надзвичайно важливо, забезпечувала створення робочих місць, і, в першу чергу, для селянства.

Ключові умови започаткування розвиненого виробництва відзначалися рядом обставин. По-перше, організувати крупні виробничі підприємства в тих умовах було неможливо. Саме тому західноукраїнська кооперація обирає поступовий і довготривалий, проте добре продуманий шлях розвитку. На початку зорганізовувалися невеликі виробничі підприємства у формі відділів при господарсько-споживчих кооперативах, а згодом значна їх кількість реорганізовувалась в окремі кооперативи. Звіти про діяльність кооперативів за 1930-ті рр. чітко фіксують спілки з переробки овочів і воску, олійницькі, млинарські, пекарські, м'ясарські, кузні, кар'єри, бетонярські, дахівницькі, цегельські, столярські, килимарські, щіткарські, шевські та багато інших [17, с. 412-413].

У цілому оборот цих кооперативів у 1936 р., без урахування молокопереробних становив 4 млн. 274 тис. злотих. Це, переважно, були дрібні спілки місцевого і повітового рівнів і мали досить примітивну структуру та організацію виробництва. Та з часом почали з'являтися

підприємства фабричного типу, що поширювали свій вплив в межах краю. До таких потужних виробництв належала фабрика мила «Мута», що згодом стала називатися «Центросоюз». У кінці 30-х років виробництво мила на ній зросло до 1 млн. кг. на рік [17, с. 413].

Також, у 1930-х роках власні виробничі підприємства створювали і окружні союзи. Так, на Тернопільщині Теробовлянський союз створив власну м'ясарню, що вже у 1937. р. реалізувала товарів на 134 тис. дол. У 1935 р. у Львові розпочала свою роботу велика фабрика з переробки м'яса. Її шинка, ковбаси та інші вироби, що користувалися великим попитом, реалізовувались через сім міських магазинів.

На Львівщині пекарня Яворівського союзу у 1937 р. отримувала за різноманітні вироби з борошна до 80 тис. дол. Крім того, у Львові діяв ряд кооперативних підприємств, як то цех електричних батарей, фабрика для намотування ниток, пекарня «Золотий колос», фабрика цикорію і кавової підміни «Суспільний промисел». Саме вироби останньої, такі як «Пражінь», «Доміно», «Луна», «Чоколадова Луна», «Солодова кава Луна» та інші, користувались надзвичайним попитом у найвіддаленіших кооперативних крамницях регіону [18, с. 437].

Найпотужнішою в сфері виробничої кооперації в Західній Україні у 1920-30-х рр. стала молочарська кооперація. Ця кооперативна галузь планомірний і системний розвивалась. Завдяки природним і кліматичним умовам регіону, значному досвіду виробництва, що був отриманий ще в імперський період, та наростаючому попиту на його вироби молокопереробна галузь вийшла на європейський рівень [37, с. 36].

Новий етап розвитку кооперативного молочарства розпочався в 1924 р. зі зміною керівництва Крайового господарсько-молочарського союзу в Стрию. Нове керівництво реорганізувало управління, при Ревізійному союзі українських кооператив було створено відділ інспекції кооперативного молочарства, змінено умови вступу спілок з переробки молока до «Маслосоюзу». У 1925 р. було прийнято новий статут

молочарської кооперації. На цей рік, завдяки зусиллям нового керівництва, у 22 західноукраїнських повітах вже діяло 107 молочарських спілок, продукція яких реалізовувалася через власні крамниці у Львові, Стрию і Станіславові. Також активізувалась робота з розповсюдження районних молокопереробних кооперативних союзів [33, с. 10].

У Волинському воєводстві виникла виробнича кооперація, що була представлена тільки молочарнями. У 1926 р. їх налічувалося лише 5. В господарському відношенні виробнича кооперація була досить слабкою, до того ж, українці майже не брали в ній участі [5, с. 9].

Структура вибудованої в Західній Україні молочарської кооперації була двоступеневою. Районні молочарні, що були основною ланкою розташовували в крупних селах, містечках. Такі підрозділи об'єднували близько 2 тис. молочарських пунктів регіону. При цих молочарнях діяли «Фонд ветеринарної опіки за здоров'ям корів», пункти контролю молочності корів та інші, що сприяли розвитку тваринництва. На кінець 1938 р. вже діяло 136 районних молочарень, в яких було об'єднано 205.249 членів [37, с. 39-40]. За підрахунками дослідників бсяги торгівлі «Маслосоюзу» постійно зростали і якщо в 1928 р. на внутрішньому та зовнішньому ринках було продано близько 1 тис. т. масла, то вже у 1938 р. продаж зріс до 3.250 т., а збір молока досяг рекордної цифри – 115 млн літрів [40, с. 13; 37, с. 41].

На другому рівні перебував керівний кооперативний орган – Крайовий молочарський союз. У 1925 р. він змінив назву на більш відповідну змісту діяльності й став називатися «Маслосоюз» [21, с. 151]. Його членами були виключно районні молочарні. На союз покладалися завдання організації молочарень та здійснення контролю за їх діяльністю, організацію збуту і переробкою сільськогосподарської, насамперед молочної, продукції. Також «Маслосоюз» опікувався їх розвитком, тісно співпрацюючи з товариством «Сільський господар» для поширення сільськогосподарських та кооперативних знань. Також, союз створював

школи і курси [22, с. 11]. Для поширення інформації та кооперативних знань «Маслосоюз» видавав часопис «Кооперативне молочарство». Організаційний відділ союзу надавав особливу увагу розвитку селянського господарства. Спільно із «Сільським господарем» молочарська кооперація створювала зразкові поля. Також під за його сприяння працювали гуртки, що підняли на якісно вищий рівень освіту молоді й жінок [38, с. 176-178]. «Маслосоюз» постійно розширював ринок збуту власної продукції. Його крамниці у Львові та інших містах Західної України були серед кращих. Активно Союз проводив і експортні операції, постачаючи масло до Швейцарії, Австрії, Данії, Франції, Німеччини, Великобританії, Чехословаччини та навіть до Палестини [40, с. 13]. Крім розширення молокопереробної галузі, діяльність молочарської кооперації сприяла розвитку сільського господарства взагалі, взагалі, та тваринництва, зокрема, а також, підвищувала добробут населення.

Прагнучі гальмувати розвиток української молочарної кооперації польський уряд здійснив низку репресивних кроків. Завдяки розпорядженням президента Польщі «Про промислове право» від 7 червня 1926 р. і «Про будівельне право» від 16 лютого 1928 р. представники місцевої адміністрації за невідповідність встановленим санітарним нормам розпочали закривати українські молокопереробні кооперативи та всіляко чинили перешкоди в їх реєстрації. Піком протистояння між владою і «Маслосоюзом» відбулися 1 листопада 1928 р. коли українська громадськість святкувала 10-ліття проголошення ЗУНР. У цей день поляки провели масові погроми українських установ «Маслосоюзу». Другий силовий наступ на молочарську кооперацію було розгорнуто під час пацифікації 1930 р. [40, с. 10].

У 1936 р. було прийнято новий молочарський закон. Ним регламентувалася мережу приватних і кооперативних молочарень. Їх існування цілком залежало від рішень рільничої палати [5, с. 13]. Та попри це, як констатує З.І. Струк «...українська молочарська кооперація значно

випереджувала польську, її товари були цілком конкурентоспроможними. «Маслосоюз» постійно дбав про підвищення якості української продукції, її здешевлення, механізацію виробництва, ввічливе обслуговування покупців у магазинах, урізноманітнення продукції» [33, с. 10]. На 1939 р. українська молочарська кооперація стала провідною кооперативною мережею Галичини. Її продукція реалізовувалась через 57 власних крамниць, а сума продаж перевищила 12 млн. зл. У підпорядкуванні «Маслосоюзу», на цей час, вже перебувало 9 відділів, 136 районних молочарень та 3 склади. Українське кооперативне молочарство охопило понад 40 % усіх селянських господарств [33, с. 10-11].

У 30-х роках ХХ ст. з'явилися і мали чималі успіхи інфраструктурні кооперативи: праці, інженерних робіт, хатнього і народно-мистецького промислу, видавничі та здоров'я [17, с. 414].

3.4. Розвиток кооперативних банків

В умовах польської окупації однією з ключових проблем розбудови кооперативної мережі став пошук коштів. Найбільш розвиненою в кількісному і господарському відношенні була кредитна кооперація. У Волинському воєводстві наприкінці 1926 р. діяло 95 кооперативів, що переважно обслуговували промисловість і торгівлю, сільське господарство і, так звані, каси «Стефчика», що здійснювали кредитування дрібних виробників та підприємців на селі та в містечках. Мережа кредитної кооперації була розподілена між різними ревізійними союзами. Серед цих кооперативів суто українських було п'ять, тому більшість українців на Волині вступали до кооперативів інших національностей. Пояснювалось це тим, що українцям бракувало фінансово-майнової спроможності отримувати у своїх банках необхідну кількість кредитів. Тому в кредитній кооперації тих років, констатує Т.М. Вісіна, чіткого національного розмежування не було [5, с. 9].

Дрібні власники та підприємства, не маючи можливості

кредитиватися у комерційних банках, змушені були утворювати власні кредитні установи. З наростанням попиту на кредит «Райфайзенки», міські Українбанки та «Центробанк» активізували мобілізацію вільних коштів українського населення, спрямовуючи їх у кооперативне виробництво та приватне підприємництво [5, с. 11-12].

На 1939 р. у Західній Україні вже діяло 114 «Українбанків». Ці банки нарощували обсяг коротко- та середньострокових кредитів жителям міст і навколишніх сіл. Річна ставка позик становила близько 10 %. Документальною підставою цих операцій виступали векселі. Складними банківськими операціями кредитні установи майже не займалися.

На кінець 1937 р. діяло 543 «райфайзенки». Кредитні каси райфайзенівського типу створювались у великих селах і обслуговували виключно селян. Вони відрізнялись від «Українбанків» меншою територією діяльності, а також необмеженою відповідальністю їх членів. Проте пайовий внесок ступу до кредитної каси був достатньо низьким і становив лише 10 злотих [17, с. 414].

В.В. Вісин констатує, що «... кредитна кооперація у Волинському воєводстві відіграла вагомую роль у забезпеченні грошовими засобами населення краю. За 1926-1939 рр. більш, ніж удвічі зросла кількість волинських кредитних організацій (із 95 до 264) і членів у них (із 30.866 до 70.267), обсяги власних капіталів товариств (із 8.869 тис. зл. до 16.656 тис. зл.). Кооперативні установи стали видавати майже в чотири рази більше позичок: 13.331 тис. зл. у 1937 р. проти 3.607,75 тис. зл. у 1926 р.» [2, с. 26].

Головною об'єднуючою організацією кредитних спілок усіх типів і центральною фінансовою інституцією став «Центробанк». Його послугами користувалися майже всі українські кооперативи. «Центробанк» фінансував як кредитну, виробничу та молочарську кооперацію, так і закупівельно-збутові операції «Центросоюзу». Також «Центробанк» кредитував експортні операції сільської закупівельно-збутової кооперації,

сприяючи сільськогосподарському виробництву. Розвивалися також кооперативні банки «Промбанк», «Дністер», «Супруга» [33, с. 12; 17, с. 414; 5, с. 11].

На позики кооперативних кредитних банків сільські кооперативи купували сільгосптехніку, міндобрива, сортове насіння, будували олійні, молочарні та інші кооперативні споруди, зводили «Народні доми». Кооперативна система кредитного обслуговування сільського населення значно зменшувала його залежність від приватного капіталу, а цим самим і забезпечувала українців від тиску з боку польської держави [5, с. 11-12].

Таким чином, можна констатувати, що кооперація на західноукраїнських землях у 20-30-х роках пройшла шлях від відродження низових кооперативів, знищених війнами, до створення різного територіального рівня об'єднань до загальнонаціонального формування - Ревізійного союзу українських кооперативів, що розробляв стратегію розвитку та координував діяльність всієї кооперації.

Важливим кроком у відродженні та розвитку кооперації відіграли політично-культурні еліти Західної України. Об'єднавшись у Крайовий комітет організації кооперативів, структури котрого діяли в усіх повітах, вони спряли відродженню старих та створенню нових кооперативних спілок.

Відроджена кооперація активно опановувала традиційні форми діяльності. Стрімко розвивалась споживчо-збутова сфера. Кооперативи цього напрямку досить швидко перебрали на себе закупівлю і продаж різних товарів сільськогосподарського виробництва в регіоні та за його межі. Паралельно розвивалась і виробнича кооперація, особливо молокопереробна.

В той же час активно проваджувались і нові форми діяльності. Розпочався процес створення кооперативами власного виробництва дрібного і середнього рівня з переробки овочів і воску, олійні, пекарські,

м'ясарські, млинарські, кузні, кар'єри, дахівнярні, цегельні, столярні, бетонярні, килимарські, щіткарські та шевські. Також з'явилися і перші крупні виробництва такі як то цех електричних батарей, фабрики з намотування ниток, переробки м'яса, цикорію і кавової підміни «Суспільний промисел».

У сфері кредитної кооперації на базі низових сільських та міських товариств «райфайзенок» і «Українбанків» розпочинається процес створення об'єднаних кооперативних банків: «Центробанк», «Дністер», «Супруга», «Промбанк».

ВИСНОВКИ

Із наведених вище фактів випливає ряд висновків:

Початок кооперативного будівництва в Австро-Угорській імперії було покладено законами «Про товариства» (1867) та «Про кооперацію» (1873).

Перші українські кооперативи в південно-західній Україні з'явилися на початку 70-х рр. XIX ст. за ініціативи греко-католицького духовенства. Перше товариство було створене за ініціативи видатного просвітителя кооперативного руху інженера-архітектора В. Нагірного. Перше товариство «Народна торгівля» носило виключно споживчий характер і повинно було забезпечити захист селянства.

Активно розвивалась кредитна кооперація, що дуже швидко охопила широкою мережею всю Галичину. Зростання чисельності кредитних спілок зумовило створення в 1898 р. Крайового союзу кредитного. Найактивніше в сфері виробничої кооперації стало молочарство. Крайовий господарсько-молочарський союз, заснований у 1907 р., став потужним виробником і організатором цієї галузі сільськогосподарського виробництва.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. розпочинається створення перших об'єднань кооперативних товариств. Активізації союзного будівництва сприяв закон 1903 р. «Про ревізійні союзи». Успіхи споживчої спілки «Народної торгівлі» в містах Галичини сприяв розгортанню аналогічної структури в сільській місцевості. Спілка «Сільський господар» стала не тільки потужним виробником, а й фундатором кооперативної системи підготовки кадрів. Активно розвивалась спілка кредитних кооперативів, що зосереджувала значні фінансові ресурси. Всі спілки, котрі формувались у споживчій, кредитній та виробничій кооперації займалися просвітницькою роботою, видаючи власні видання та спеціальну літературу.

Розгортання процесу концентрації кооперативів за галузевою

ознакою на окремих територіях спричинило формування потреби організації крайових кооперативних об'єднань. Крайовий союз ревізійний, Руський ревізійний союз, Державний Крайовий патронат хліборобських спілок на Галичині та «Селянська каса» на Буковині стали фінансовими та організаційними центрами всіх видів кооперації, що забезпечувало їй більш ефективну діяльність. На 1909 р. власні кошти спілок становили 29 %, а частка вкладів – 18 %. Тільки в Закарпатті не відбувся процес загально територіального оформлення кооперативного управління.

На Волині перші товариства почали з'являтися з кінця 1870-х рр. і до першої половини 1890-х рр. виникнення кооперативів було поодиноким. Розвитку споживчої кооперації у Волинській губернії сприяло прийняття в 1897 р. Типового статуту споживчих товариств. Кредитна кооперація була майже вся селянською, мала значні ресурси і охопила значне коло господарств краю. Становлення сільськогосподарської кооперації у Волинській губернії відбувалось у вигляді сільськогосподарських асоціацій та товариств. Хліборобські артілі не набули поширення через те, що селяни перебували в них тимчасово, тільки задля покращення власних господарств.

Попри всі спроби ініціювати організацію союзів на губернських з'їздах 1910-1913 рр. кооперативи Волині змушені були орієнтуватися на Київський союз споживчих товариств, а з 1913 р. на Московський союз. Тільки революційні зміни та прийняття у 1917 р. відповідних законів дозволили створити у 1918 р. Волинський кредитний союз кооперативів, структури якого як і вся кооперативна мережа Західної Волині були зруйновані в роки громадянської війни та російської і польської інтервенцій.

При порівнянні динаміки розвитку кооперації в південно-західній частині та підросійському анклавів Західної України можна констатувати, що на теренах Австро-Угорської імперії законодавчу базу кооперативного будівництва створено на 30-25 років раніше (закони 1867 р. та 1873 р.), ніж

у Російській імперії (1897 р.), що зумовило значно більший досвід організації. Союзне будівництво теж розпочалось у південно-західній Україні значно раніше (1899), ніж на теренах Волині (1918) і було реалізовано у сотнях крайових та 3 загально-територіальних союзах.

На західноукраїнських землях у 20-30-х роках кооперація пройшла шлях від відродження низових кооперативів, знищених війнами до створення різного територіального рівня об'єднань до загальнонаціонального формування – Ревізійного союзу українських кооперативів, що розробляв стратегію розвитку та координував діяльність всієї кооперації.

Відродження та розвиток кооперації стали головним завданням для політично-культурні еліти Західної України, що об'єдналась у Крайовий комітет організації кооперативів. Саме в цьому комітеті, структури якого діяли в усіх повітах, займались відновленням кооперативів та розробляли програми їх подальшого розвитку та створення нових кооперативних спілок.

На цьому етапі кооперативна система розвивалась у традиційних галузевих напрямках. Стрімко розвивалась споживчо-збутова сфера. Кооперативи цього напрямку досить швидко перебрали на себе закупівлю і продаж різних товарів сільськогосподарського виробництва в регіоні та за його межі. Провідними структурами в цій царині стали найпотужніші кооперативні об'єднання «Центросоюз» та «Ревізійний союз». Паралельно розвивалась і виробнича кооперація, особливо молочарна, лідером якої став кооператив другого ступеня «Маслосоюз», чия продукція експортувалась в Австрію, Великобританію, Данію, Німеччину, Палестину, Францію, Чехословаччину, Швейцарію та інші країни.

Успіхи в сфері виробництва сировини прискорили процес переходу кооперативів до практики створення власного виробництва. В той же час активно проваджувались і нові форми діяльності. Це були підприємства дрібного і середнього рівня з переробки воску, овочів, м'ясарські, олійні,

млинарські, пекарські, кузні, кар'єри, бетонярні, дахівнярні, цегельні, столярні, щіткарські, шевські, килимарські. Також з'явилися і перші крупні виробництва такі, як фабрика з переробки м'яса, фабрика для намотування ниток, цех електричних батарей, пекарня «Золотий колос», фабрика цикорію і кавової підміни «Суспільний промисел».

Паралельно з нарощуванням виробничого потенціалу та розвитку торгівлі активізується і фінансова діяльність кооперації. На базі низових сільських та міських кредитних товариств «райфайзенок» і «Українбанків» розпочинається процес створення об'єднаних кооперативних банків: «Центробанк», «Дністер», «Супруга», «Промбанк», що дозволило посилити концентрацію коштів та залучити додаткові грошові ресурси.

Було зорганізовано загальний керівний орган – Ревізійний союз українських кооперативів, що займався керівництвом і контролем за діяльністю кооперативів та розробляв ідеологію кооперативного руху в умовах наростаючого національного піднесення та боротьби за економічні права українців на польських теренах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Вербова О.С. Організаційно-правничі засади формування структури української кооперації у міжвоєнній Польщі // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – Львів: НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.7. – С. 211-214.
2. Вісин В.В. Кооперативний рух на Волині у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.: історичний аспект: Автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2002. – 40 с.
3. Вісин В.В. Кооперативний рух на Волині у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.: монографія; Луц. нац. техн. ун-т. – Луцьк: Вежа-Друк, 2014. – 439 с.
4. Вісіна Т.М., Вісин В.В. Еволюція кооперативних ідей у Волинському воєводстві в 20-30-х роках ХХ століття // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2013. – Вип. 11. – С. 86-95.
5. Вісіна Т.М. Український кооперативний рух у Волинському воєводстві в 20-30-х роках ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознав. – Львів, 2002. – 18 с.
6. Гавліч І. Роль товариства «Просвіта» у становленні та розвитку української кредитної кооперації Східної Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Наук. вісн. Чернів. ун-ту: Зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 378/379: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – С. 16-19.
7. Гавліч І.Б. Українська кредитна кооперація у Східній Галичині (остання третина ХІХ ст. – 1914 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, Ін-т народознав. – Львів, 2010. – 22 с.
8. Гелей С. Розвиток споживчої кооперації у Західній Україні в 20-х роках

- XX ст. // Вісник ЛКА. Серія: гуманітарні науки. – Вип.9. – Львів, 2010. – С. 158–192.
9. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації, ХІХ - ХХ ст. / Я. Грицак. – Київ: Генеза, 1996. – 356 с.
 10. Дрогомирецька Л. Кооперація і політика: українські політичні партії Західної України в кооперативному русі (1920-1939 рр.). – Івано-Франківськ: «Нова зоря», 2010. – 128 с.
 11. Дрогомирецька Л.Р. Ідеологія українського кооперативного руху в Західній Україні (1920-1939 рр.). – URL: http://uahistory.info/2012/04/15/deologja_ukranskogo_kooperativnogo_rukh_u.html.
 12. Дрогомирецька Л.Р. Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920 - 1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаніка. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
 13. Історія кооперативного руху. Підручник / За загальною редакцією С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1995. – 410 с.
 14. Історія споживчої кооперації України: Навч. Підручник: За ред. С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.
 15. Історія України: Навчальний посібник: Вид. 3-є доп. й перер.: В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – Київ: «Альтернатива», 2002. – 472 с.
 16. Історія України: нове бачення: У 2 т. – Т. 2.: В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко та ін.; Під ред. В.А. Смолія. – Київ: Україна, 1996. – 494 с.
 17. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник: 4-те вид., випр. і доп.: За ред. Б.Д. Лановика. – Київ: Вікар, 2001. – 477 с.
 18. Леоненко П.М., Юхименко П.І. Економічна історія: Навчальний

- посібник. – Київ: Знання-Прес, 2004. – 499 с.
19. Лисенко О.В. «Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку ХХ ст.: монографія. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 166 с.
 20. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: навч. посібник. – Київ: Знання-Прес, 2001. – 631 с.
 21. Матейко Р. Андрій Палій та західноукраїнська молочарська кооперація (20-30-і роки ХХ ст.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 3. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 150-155.
 22. Матейко Р. Колиска кооперативного молочарства: Коротка істор. довідка про виникнення та діяльність «Маслосоюзу» // Сільський Господар. – 1997. – № 7. – С. 9-11.
 23. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – Київ: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.
 24. Нікула О. Економічна історія України і світу: Навч. посіб. для студ. вузів. – Львів.: Львівський банківський ін-т. НБУ, 2001. – 220 с.
 25. Перевозчиков В.І., Тимчик О.А. Історія економіки українських земель (кінець ІХ – початок ХХ ст.): навч. посіб. – Київ: КНТ, 2011. – 471 с.
 26. Політична історія ХХ століття: Навч. посіб. - Вид. 2-ге, перероб. і доп.: В.Ф. Салабай, Л.О. Панчук, Я.А. Титаренко та ін. – Київ: КНЕУ, 2001. – 376 с.
 27. Рева-Родіонова Л.А. Українське товариство «Сільський господар» (1899-1944 рр.): історія. Досвід. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – 368 с.
 28. Рекрут В.П. Дмитро Маркович в кооперативному та громадсько-політичному житті України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». – Переяслав-Хмельниць., 2009. – 20 с.

29. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських організацій у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.). – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 135 с.
30. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Петроград: Мін. фінансів, 1917. – 673 с.
31. Струк З.І. Організація української кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921-1939 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 138 с.
32. Струк З. І. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921-1939 рр.). – Львів: Ін-т українознав. ім.І.Крип'якевича НАН України, 2000. – 152 с.
33. Струк З.І. Українські виробничо-торгівельні кооперативи в Західній Україні (1921-1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2001. – 18 с.
34. Тимочко Н. Економічна історія України: Навч. посібник / Н. Тимочко. – К.: КНЕУ, 2005. – 204 с.
35. Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Т.1.– Львів: Укоопспілка, Інститут українознавства НАН України, ЛКА, 1998. – 240 с.
36. Царенко О.М., Захарчук А.С. Економічна історія України і світу: Курс лекцій: Навч. посіб.– Суми: Університетська книга, 2001. – 308 с.
37. Шміло О. Організаційна структура української молочарської кооперації Східної Галичини в міжвоєнній Польщі (1921–1939 рр.) // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Вип. 6. – Луцьк, 2005. – С. 35–41.
38. Шміло О. Співпраця кооперативного об'єднання «Маслосоюз» з українськими громадськими організаціями Західної України (20-30-ті роки XX ст.) // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-

- краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, 29 вересня 2005 року. – Чернівці: Книги ХХІ, 2006. – Т. 1. – С. 175–180.
39. Шміло О. Сільськогосподарська кооперація західноукраїнського селянства у 20-30-і рр. ХХ століття як форма підприємницької діяльності // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Вип. 1. – Тернопіль. – 2002. – С. 84-86.
40. Шміло О.П. Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921-1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2006. – 19 с.
41. Юхименко П.І. Економічна історія: Навчальний посібник / – Київ: Вікар, 2004. – 341 с.